

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ FÜZULİ RAYONUNUN
İNFRASTRUKTURUNA DƏYƏN ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Rüstəmov Camal Həmid

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__ -ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ FÜZULİ RAYONUNUN
İNFRASTRUKTURUNA DƏYƏN ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup: 46

Magistrant:

Camal Rüstəmov Həmid
oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Afaq Hüseyn
Camaləddin

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra
İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Camal Rüstəmov Həmid oğlu and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş Füzuli rayonunun infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ FÜZULİ RAYONUNUN İNFRASTRUKTURUNA DƏYƏN ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İnfrastruktur elementlərinin çoxlu müxtəlifliyi ilə onların kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin göstəriciləri kifayət qədər işlənməmiş, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının infrastrukturunun inkişafının uçotunda ardıcılıq və davamlılıq yoxdur. İnfrastrukturun çoxfunksiyalı sosial-iqtisadi mahiyyəti və müasir iqtisadi şərait onun inkişafının idarə edilməsinin ictimai təşəbbüslərin dəstəklənməsinə, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin imkanlarından hərtərəfli istifadəyə əsaslanan və kənd yerləri üçün uyğunlaşdırılmış iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd infrastrukturun qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək, infrastrukturun qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmaları təhlil etmək, Füzuli rayonunun infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı elmi abstraksiya, müqayisə, müqayisəli təhlil, təhlil və sintez, sistemli yanaşma, statistik təhlil, qruplaşdırma və müqayisə, induksiya və deduksiya, tarixi metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İnfrastruktur (sosial) vahid ümumi məqsədi - əhalinin güzəranını təmin etmək və rayonun sosial-iqtisadi inkişafına şərait yaratmaq məqsədi daşıyan müəyyən sektorları və xidmətləri birləşdirən müstəqil sistem kimi qəbul edilməlidir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri arasında subyektin məlumat bazasının, iqtisadi və statistik göstəricilər sisteminin məhdud və məxfiliyi vurğulanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İnfrastrukturun qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmalar araşdırılmışdır;
2. Regional kontekstində infrastrukturun qiymətləndirilməsində nəzərə alınan amillər və onların təsir dairəsi müəyyənləşdirilmişdir;
3. İşgaldan azad olunmuş Füzuli rayonunun infrastrukturunun vəziyyəti araşdırılmışdır;
4. Füzuli rayonunun infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsi aparılmışdır;
5. Füzuli rayonunun infrastrukturunun bərpa, yenidən qurulması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələri dövlət orqanlarının fəaliyyətində regional infrastrukturun inkişafı üzrə uzunmüddətli proqramların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: təhlil, infrastruktur, bərpa, zərər, kənd təsərrüfatı

ASSESSMENT OF DAMAGE TO INFRASTRUCTURE OF FUZULI DISTRICT RELEASED FROM OCCUPATION

SUMMARY

Relevance of the research: Due to the great diversity of infrastructure elements, the indicators of their quantitative and qualitative assessment are not sufficiently developed, there is no consistency and sustainability in the accounting of infrastructure development of agricultural organizations. The multifunctional socio-economic nature of infrastructure and modern economic conditions require the improvement of an economic mechanism for managing its development, the full use of the potential of various economic entities and adapted to rural areas.

The purpose of the study: The purpose of the study is to determine the theoretical and methodological basis of infrastructure assessment, to analyze modern approaches to infrastructure assessment, to assess the damage to the infrastructure of Fizuli region.

Research methods used: Scientific abstraction, comparison, comparative analysis, analysis and synthesis, systematic approach, statistical analysis, grouping and comparison, induction and deduction, used during the research.

Research database: Infrastructure (social) should be considered as an independent system uniting certain sectors and services aimed at ensuring the livelihood of the population and creating conditions for socio-economic development of the region.

Limitations of the study: Among the limitations of the study are the limited and confidentiality of the subject's database, economic and statistical indicators.

Scientific novelty and practical results of the research: The scientific novelty of the research consists of the following:

- 1. Modern approaches to infrastructure assessment have been explored;**
- 2. The factors taken into account in the assessment of infrastructure in the regional context and their scope are identified;**
- 3. The condition of the infrastructure of the liberated Fizuli region was investigated;**
- 4. The damage to the infrastructure of Fizuli region was assessed;**
- 5. Proposals were made on the restoration and reconstruction of the infrastructure of Fizuli region.**

Areas where the results can be used: The results of the study can be used in the development of long-term programs for the development of regional infrastructure in the activities of government agencies.

Keywords: analysis, infrastructure, recovery, loss, agriculture

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR:	Azərbaycan Respublikası
ATƏT:	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BP:	British Petroleum
COVID-19:	Coronavirus disease (Koronavirus xəstəliyi)
DVX:	Dövlət Vergi Xidməti
GPM:	GeoProMining
İİTKM:	İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
KOB:	Kiçik və Orta biznes
MVt:	Meqavat
SES:	Su Elektrik Stansiyası
SOFAZ:	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ÜDM:	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL.	İNFRASTRUKTURUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	15
1.1.	İnfrastruktur və onun növləri, qiymətlərinin formalaşdırılması üsulları.....	15
1.2.	İnfrastrukturun qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmalar.....	26
1.3.	Regional kontekstdə infrastrukturun qiymətləndirilməsində nəzərə alınan amillər və onların təsir dairəsi.....	34
II FƏSİL.	İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ FÜZULİ RAYONUNUN İNFRASTRUKTUR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	38
2.1.	İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi.....	38
2.2.	Füzuli rayonu infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsinə dair dövlət tədbirlərinin analizi.....	44
2.3.	Füzuli rayon infrastrukturuna dəyən zərərin hesablanması metodologiyası.....	48
III FƏSİL.	İNFRASTRUKTURA DƏYƏN ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ.....	53
3.1.	Münaqişə rayonlarında dağıdılmış infrastrukturun qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə.....	53
3.2.	Füzuli rayonunda infrastrukturunun bərpa, yenidən qurulması ilə bağlı zəruri tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	61
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	70
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	73
	Cədvəllərin siyahısı.....	76
	Qrafiklərin siyahısı.....	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir şərait ölkənin kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etməsini, inkişaf etmiş maddi-texniki bazaya əsaslanan rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılmasını, müasir texnika və texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Texniki və texnoloji modernləşmə prosesində, əlbəttə ki, əsas istehsal proseslərinin maşın və avadanlıqlarla təmin edilməsi aparıcı rol oynayır.

Bununla belə, istehsalın texniki təchizatı və texnoloji cəhətdən təkmilləşdirilməsi, bütün resurslardan səmərəli istifadə edilməsi istehsal üçün maddi şəraiti, əmək ehtiyatlarının mövcudluğunu və keyfiyyətini təmin edən ərazilərin investisiya cəlbediciliyini formalaşdıran inkişaf etmiş infrastruktur olmadan mümkün deyil. Kənd təsərrüfatı istehsalı təkcə iqtisadi fəaliyyət növü deyil, həm də ölkə əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin həyat tərzini, kənd yerlərinin inkişafının xarakterini müəyyən edən sosial amildir. Ölkə əhalisinin üçdə biri kənd yerlərində yaşayır və kənd təsərrüfatı təşkilatları kənd yaradan əsas müəssisələrdir.

Bir sıra infrastruktur elementləri həm istehsal sahəsinin, həm də kəndin sosial mühitinin tərkib hissəsidir. İkili ictimai istehsal rolu və eyni zamanda, inkişaf səviyyəsinin aşağı olması kənd təsərrüfatı istehsalının və kənd yerlərinin inkişafına töhfə verən çoxfunksiyalı infrastruktur elementlərinin formalaşdırılmasının iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi zərurətindən xəbər verir.

İnfrastruktur elementlərinin çoxlu müxtəlifliyi ilə onların kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirilməsinin göstəriciləri kifayət qədər işlənməmiş, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının infrastrukturunun inkişafının uçotunda ardıcılıq və davamlılıq yoxdur. İnfrastrukturun çoxfunksiyalı sosial-iqtisadi mahiyyəti və müasir iqtisadi şərait onun inkişafının idarə edilməsinin ictimai təşəbbüslərin dəstəklənməsinə, müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin imkanlarından hərtərəfli istifadəyə əsaslanan və kənd yerləri üçün uyğunlaşdırılmış iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Mövcud metodoloji və statistik məhdudiyyətlər, eləcə də qarşıya qoyulan elmi vəzifənin yüksək təfərrüatlılığı kənd yerlərində çoxfunksiyalı infrastrukturun

inkişafının təsirini əsaslandırmaq üçün konkret yanaşmaların seçilməsi zərurətinə səbəb olur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Füzuli rayonunun infrastrukturunun bərpası ilə bağlı materiallar statistik metodların köməyi ilə əldə olunmuşdur. Məsələn, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu, Horadiz-Füzuli, Füzuli-Şuşa dəmir yollarının xəttlərinin inşası, Qarabağın “Hava qapısı” adlandırılan Beynəlxalq Füzuli Hava limanı və s. layihələrinin həyata keçirilməsində xarici şirkətlərin iştirakı və qoyulan investisiyaların həcmi müəyyən etməyə imkan yaradır.

İnfrastruktur fəaliyyətinin nəzəri əsasları çoxsaylı tədqiqatlarda nəzərdən keçirilmişdir. İ.S. Valiqun, K.P. Grebo-vy, O.V. Demina, K.K. İlkovski, V.V. Morozov, R.V. Okorokov, G.B. Onişenko, V.Q. Rodionov kimi müəlliflərin əsərlərində regional komplekslərin innovativ inkişafının müəyyən aspektləri nəzərdən keçirilmişdir.

Bununla belə, infrastruktur inkişafının nəzəri və metodoloji əsaslarının kifayət qədər işlənilməməsi, habelə onun bütövlükdə rayon iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişafına təsir dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı idarəetmə sistemidir, səmərəli fəaliyyəti onun infrastrukturunun vəziyyəti ilə təmin edilir. İnfrastrukturun yerinə yetirdiyi funksiyaların genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi baş verir, müxtəlif növ bazarların təşkili prosesində onun rolu artır.

İnfrastruktur məsələlərinə dair elmi nəşrlər onun formalaşması və inkişafı problemlərinin strateji əhəmiyyətindən xəbər verir. Alimlərin mühüm diqqəti, ilk növbədə, infrastrukturun iqtisadiyyatın ən mühüm alt sistemi kimi başa düşülməsi və onun hərtərəfli öyrənilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan iqtisad elminin vəzifəsi bazar sistemində infrastrukturun funksiyalarını və yerini müəyyən etmək, onun elementar tərkibini, maliyyələşmə mənbələrini və gələcək inkişaf və təkmilləşdirmə istiqamətlərini əsaslandırmaqdan ibarətdir.

İnfrastruktur (sosial) vahid ümumi məqsədi - əhalinin güzəranını təmin etmək və rayonun sosial-iqtisadi inkişafına şərait yaratmaq məqsədi daşıyan müəyyən sektorları və xidmətləri birləşdirən müstəqil sistem kimi qəbul edilməlidir.

Buna görə də, kifayət qədər həll edilməmiş məsələlər arasında müxtəlif regionlarda infrastruktur obyektlərinin ən səmərəli yerləşdirilməsi üçün metodoloji əsasların işlənilib hazırlanması, onun inzibati ərazi dairəsi səviyyəsində ərazi təşkilinin səmərəliliyini müəyyən edən amillər kompleksinin müəyyən edilməsi, şərtlərin müəyyən edilməsi daxildir. onun inkişafına investisiyanın ən böyük gəliri üçün.

İnfrastrukturun regional kateqoriya kimi formalaşmasını cəmiyyətin tarixi inkişafının gedişi diktə edirdi. Yardımcı komponentdən infrastruktur ərazinin sosial-iqtisadi inkişafında müəyyənədicə amilə çevrilmişdir. İnfrastrukturun formalaşması ilə praktiki həlli üçün onun hərtərəfli öyrənilməsini tələb edən problemlər yaranır, o cümlədən. regional xüsusiyyətləri nəzərə alaraq. Bütün bunlar seçilmiş tədqiqat mövzusunun aktuallığını müəyyən edir. Problemin elmi inkişaf dərəcəsi. İqtisadi ədəbiyyatda infrastrukturla bağlı məsələlərə ilk dəfə xarici alimlər, o cümlədən R.Yohimsen, P.Rozenşteyn - Rodan, P.J.İ. Frey, V. Michalsky, J. Clark və başqaları.Əsərin əhəmiyyətli bir hissəsi bütövlükdə infrastrukturun təhlilinə həsr edilmişdir.

Daxili iqtisadi ədəbiyyatda infrastruktur problemlərinə XX əsrin 70-ci illərindən geniş şəkildə baxılmağa başlandı. Elmi tədqiqatlar infrastrukturun inkişafı problemlərini əhatə edirdi, onun inkişaf etmiş kapitalist və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında yerini, rolunu və vəziyyətini aşkara çıxarırdı ki, bu da V.A.-nin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Zhamina, V.P. Krasovski, B.X. Krasnopolski, B.N., Xomelyanski və s. Aqrar-sənaye kompleksinin infrastrukturunun inkişafı məsələləri Qataulin A.M., Dobrinin V.A., Zinchenko A.P., Kovalenko N.Ya., Petrikov A.V., Serkov A.F., Uşaçev İ.Q. və başqalarının əsərlərində təqdim olunur.

Bununla belə, infrastrukturun mahiyyətinin açıqlanması, səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun inkişafı proqramlarının

hazırlanması ilə bağlı nəzəri və metodoloji məsələlər hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir və bu problemlərə elmin və praktikanın diqqətini artırmaq lazımdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd infrastrukturun qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmaları təhlil etmək, Füzuli rayonunun infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsidir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi regionların iqtisadi inkişaf tendensiyalarını və vəziyyətini nəzərə almaqla infrastrukturun inkişafının idarə edilməsi proseslərinin ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan verən model və vasitələrin işlənilib hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və həll edilmişdir:

- “regional infrastruktur” anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- infrastrukturun inkişaf amillərini müəyyən etmək və onların regional inkişafa təsir xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- regionun infrastrukturun inkişafının idarə edilməsi üçün model-məqsədli alətlər toplusunu hazırlamaq;
- regionun infrastrukturun inkişafındakı meylləri və məhdudiyyətləri müəyyən etmək;
- regional infrastrukturun inkişafının əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsi üçün idarəetmə texnologiyaları və alətlərini təklif etmək;

Tədqiqatın obyektini və predmeti: Tədqiqatın obyektini Füzuli iqtisadi rayonudur

Tədqiqatın predmeti isə füzuli rayonunun infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsi prosesinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində müxtəlif metodlardan istifadə edilib. Araşdırmasının nəzəri aspektlərinin yazılmasında daha çox müşahidə, müqayisəli təhlil, analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın təhlilinin aparılması üçün statistik və ya analitik təhlil, müqayisə və qrafik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Elmi metod və yanaşmaların kombinasiyasından istifadə edərək əldə edilən nəticələr müqayisə edilmişdir.

Hesab edirik ki, müqayisəli təhlil metodu Füzuli rayonunun infrastrukturunun işğaldan əvvəl və işğaldan sonrakı vəziyyətini müqayisə edib, Füzuli rayonunun infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulmasına dair təkliflərin irəli sürməsinə imkan yaradır.

Tarixi metodun köməyi ilə Füzuli rayonunun işğaldan əvvəl və sonra iqtisadiyyatının bütün xüsusiyyətlərini konkret şəkildə əks etdirməyə kömək edir.

Dissertasiya işinin metodoloji və nəzəri əsasını infrastrukturun formalaşması və inkişafı problemlərinə dair yerli və xarici alimlərin əsərlərində əsaslandırılmış və təqdim edilmiş elmi müddəalar təşkil etmişdir. Rusiya Federasiyasının mövcud normativ-hüquqi bazasından istifadə edilmiş, tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir: abstrakt-məntiqi, monoqrafik, iqtisadi-statistik təhlil, hesablaşma-konstruktiv, statistik.

İqtisadi və sosial amillərin əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri həmişə alimlərin tədqiqat obyektinə olub, ona görə də hazırda infrastruktur problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir. İnfrastruktur elementləri, görünən parçalanmalarına və müxtəlifliyinə baxmayaraq, fəaliyyətlərində vahiddir. Onların sayəsində sənaye və kənd təsərrüfatında sabit istehsal və texnoloji əlaqələr formalaşmağa başlayır, vahid rabitə və əhalinin köçürülməsi sistemi formalaşır. İnfrastruktur ölkənin və regionların sosial-iqtisadi həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İnfrastrukturun inkişafı və təkmilləşdirilməsi inzibati rayonun sahə, funksional və ərazi strukturlarının formalaşmasında mühüm amilə çevrilir. İnfrastrukturun təsiri altında ərazinin iqtisadi, sosial, demoqrafik və məskunlaşma görünüşü formalaşır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını AR qanunvericilik sənədlərindən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarından, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin qərarlarından, azərbaycan və xarici iqtisadçı alimlərin tədqiqatlarından ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını yerli və xarici alimlərin regional infrastrukturun inkişafı problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, bu sahədə elmi konfransların

materialları təşkil edir. Tədqiqat rayon iqtisadiyyatının nəzəri və metodoloji prinsiplərinə, eləcə də kompleks iqtisadi təhlilin metodlarına əsaslanır.

Tədqiqatın metodoloji əsasını elmi biliklərin metodları, xüsusən, müqayisəli və sistemli təhlil üsulları, ekonometrik və statik tədqiqat metodları, modelləşdirmə metodları, sistematik yanaşma metodları, əldə edilmiş nəticələrin təqdim edilməsi üçün qrafik metod təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Torpaqlarımızın işğal altında olduğu müddətdə baş verən proseslərin araşdırılmasının çətinliyi tədqiqat işinin məhdudiyyətlərindən biridir. Bu vaxta qədər aparılan araşdırmaların, statistik məlumatların işğaldan öncəki dövrə aid olması və resursların kifayət qədər olmaması müasir tədqiqat və qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə olunmasını gərəkli edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İnfrastrukturun qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmalar araşdırılmışdır;
2. Regional kontekstində infrastrukturun qiymətləndirilməsində nəzərə alınan amillər və onların təsir dairəsi müəyyənləşdirilmişdir;
3. İşğaldan azad olunmuş Füzuli rayonunun infrastrukturunun vəziyyəti araşdırılmışdır;
4. Füzuli rayonunun infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsi aparılmışdır;
5. Füzuli rayonunun infrastrukturunun bərpası, yenidən qurulması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəticələri dövlət orqanlarının fəaliyyətində regional infrastrukturun inkişafı üzrə uzunmüddətli proqramların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Araşdırma işində xarici kapitalın Füzuli iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının bərpa və inkişafında rolu araşdırılır və müəyyən edilir ki, rayonun sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması, vacib hesab olunur. Əldə edilən nəticələr regionun

infrastruktur potensialının qiymətləndirilməsinə dair layihələrin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

I FƏSİL. İNFRASUKTURUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İnfrastruktur və onun növləri, qiymətlərinin formalaşdırılması üsulları

Hazırda sosial-iqtisadi dəyişikliklərin prioritet məqsədləri sırasında infrastrukturun inkişafı və islahatı dayanır. Demək olar ki, istənilən ictimai istehsal və ya fəaliyyət növü infrastrukturla bağlıdır. O, təkcə insanların həyatının deyil, həm də istehsalın, regionun və bütövlükdə xalq təsərrüfatının dəstəklənməsi, saxlanması və təminatının bütün aspektlərini əhatə edir. Onun əhəmiyyəti və miqyasının daimi böyüməsi iqtisadi tədqiqatların bu sahəsinə davamlı diqqəti müəyyən edir.

Regionların iqtisadi əhəmiyyətinin artması, xüsusilə federal dairələrin yaradılması və bölgələrin müstəqil iqtisadi vahidlər kimi ayrılması regional infrastrukturun rolunu və əhəmiyyətini artırır. Bu, iqtisadi, institusional, istehsal, sosial və həyatı təmin edən infrastruktur obyektlərini özündə birləşdirən mürəkkəb təşkilati-iqtisadi sistemdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və onlarda yaşayan əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılması problemlərinin həlli regional inkişafı dövlət siyasətinin əsas prinsipləri, o cümlədən regionların infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması ilə müəyyən edilir.

Bu, hərtərəfli tədqiqat metodologiyası və strateji planlaşdırma və proqnozlaşdırma istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması əsasında regional infrastrukturun inkişafının aktuallığını müəyyən edir. Son zamanlar infrastrukturun inkişafı problemlərinə dair çoxlu sayda nəşrlər onun formalaşması və inkişafı məsələlərinin strateji əhəmiyyətindən bəhs edir.

Elmin əhəmiyyətli marağı, ilk növbədə, infrastrukturun bazar iqtisadiyyatının əsas komponenti kimi başa düşülməsi və onun hərtərəfli və ardıcıl yaradılması və təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədardır. Bu baxımdan iqtisad elminin fundamental məqamı bazar sistemində infrastrukturun funksiyalarının və rolunun müəyyən edilməsi, onun elementar strukturunun, meyllərinin və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Regional infrastrukturun fəaliyyətinin əsas aspektlərini müəyyən etmək və sistemləşdirmək üçün ilk növbədə onun məzmununun tədqiqat obyektı, xüsusən də regionun iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə töhfə verən element kimi müəyyən edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Hazırda regionun inkişafının əsas istiqaməti infrastruktur proseslərinin tam fəaliyyətini təmin etməkdən ibarətdir ki, bunsuz dövlətin və ayrı-ayrı regionların tam iqtisadi və sosial fəaliyyəti mümkün deyil.

Müasir elm və təcrübədə infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə daimi marağa baxmayaraq, onun məzmunu hələ də müəyyən məqamlarda qeyri-müəyyən və mübahisəlidir, iqtisadçılar infrastrukturun sosial təkrar istehsalda rolu, onun sahələrinin təsnifatı, infrastrukturular arasındakı sərhədlər haqqında vahid fikir formalaşdırmayıblar.

Tarixi kontekstdə infrastrukturun inkişafı maddi istehsalın konsolidasiyası, ictimai əmək bölgüsünün güclənməsi və ticarətin genişlənməsi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. Bu istehsal prosesinin inkişafının müəyyən mərhələsində onun saxlanması və xidmət göstərilməsi üçün ayrıca funksiyalar yaranmağa başlayır ki, onlar daha sonra muxtar iş növlərinə çevrilir, onların məcmusu infrastrukturunu təşkil edir.

Keçmişdə infrastrukturun inkişafının lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsi, onun problemlərinin nəzəri cəhətdən işlənməsinin aşağı səviyyədə olması hələ də müasir istehsala mənfi təsir göstərir. Bunu təhsilin, tibbin, nəqliyyatın, yolların vəziyyətinin, xüsusən də kənd yerlərində yol şəbəkəsinin olmaması istehsal və ictimai əməyin böyük itkilərinə səbəb olduğunu misaldə göstərmək olar.

Deməli, rayonun uğurlu inkişafında həlledici amil istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin və bütövlükdə rayonun səmərəliliyini təmin edən infrastrukturudur. Ərazilərin iqtisadiyyatının fəaliyyətinin sabitliyi oradakı infrastrukturun inkişaf səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqədədir, eyni zamanda onun müəyyən bir bölgədəki təşkilatların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini təmin etməyə və təkmilləşdirməyə hazır olmasından asılıdır. İnfrastruktur nə qədər yaxşı inkişaf etdirilərsə, regionun bütün

iqtisadiyyatı dəyişikliklərə bir o qədər uyğunlaşar, onun sosial-iqtisadi fəaliyyəti və rifahı bir o qədər möhkəm təməl üzərində qurular. (Cəbiyev R.M., 2000)

Zaman keçdikcə dövlətin sosial-iqtisadi sistemində infrastrukturun əhəmiyyətində və funksiyalarında dəyişiklik olmuşdur. Bununla belə, infrastrukturla bağlı məsələlərə dair elmi əsərlərin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “infrastruktur” anlayışı haqqında hələ də vahid rəy yoxdur. Bu terminin öyrənilməsinin dəqiq sərhədləri yoxdur, bunun nəticəsində infrastrukturun kateqoriyalı sistemi daim dəyişir. Yeni istiqamətin yaranması ilə kateqorik sistem yeni xüsusiyyətlər qazanır, yeni semantik məzmun yaranır.

Beləliklə, kateqoriyaların yeni sərhədləri müəyyən edilir, tədricən norma, yeni elmi kanon xüsusiyyətlərini alır. Artıq A.Smitin yazılarında ümumi istehsal üçün zəruri olan, lakin dərhal qazanc gətirməyən ictimai binalar və qurumlar ideyası formalaşmışdı. K.Marks tərəfindən “infrastruktur” anlayışının iqtisadi tərfi ümumi istehsal amillərinin formalaşdırılması funksiyasının infrastrukturun əsas keyfiyyətinə çevrildiyi dövriyyə sisteminin təhlili yolu ilə formalaşmışdır.

İqtisadi əməkdə bu termin ilk dəfə 50-ci illərin ortalarında amerikalı iqtisadçı P.Rozenşteyn-Rodanın sayəsində yaranmışdır. Bu anlayış tezliklə məlum olur və kifayət qədər tez-tez istifadə olunur, lakin Qərbi Alman iqtisadçısı V.Simonisin dediyi kimi, ona vəziyyətdən və ehtiyacdən asılı olaraq fərqli bir şərh təyin olunur. P.Rozenşteyn-Rodan bir tərəfdən avtomobil yolları, dəmir yolları, bəndlər, digər tərəfdən isə kommunal xidmətlər sferası kimi amilləri müstəqil dövlətin iqtisadi inkişafının şərti hesab etdiyi infrastrukturun sırasında hesab edir. Lakin belə bir fikir də var ki, “infrastruktur” iqtisadi konsepsiyasının kəşfçisi H. Sinqerdir. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015)

Bununla belə, bir qədər fərqli fikir var ki, ona görə də “infrastruktur” termininin şəcərəsi ilə bağlı mövcud iki baxış bir qədər fərqli şəkildə müəyyən edilir. Birincisinə görə, bu termin hərbi terminologiyada götürülüb və qoşunların fasiləsiz fəaliyyətinə kömək edən hərbi arxa obyektlərin məcmusudur. İkinci nöqtəyi-nəzər, tikinti nomenklaturasından "infrastruktur" anlayışının genezisi haqqında ifadəyə

əsaslanır, burada o, bütün tikinti sahəsinin tikintisi üçün bünövrə və ya "sıfır dövr" 22 kimi başa düşülür. (Cəbiyev R.M., 2000)

Qərb və yerli iqtisadiyyat elmi çox uzun müddətdir ki, infrastrukturun iqtisadi mahiyyəti və əhəmiyyətinin sosial və elmi dərkinə doğru irəliləyir.

“İnfrastruktur” ilkin köklərini latınca “infra – aşağıda, altında”, “structura” – quruluş, qurğu sözlərinin linqvistik mənalarından alır; “təməl” kimi şərh edilə bilər. Bir sıra elmi əsərlərdə elmi anlayışların tədqiqi göstərdi ki, “infrastruktur” termininin özünün yaranması müharibədən sonrakı dövrə XX əsrin 40-cı illərinə təsadüf edir.

40-cı illərin ortalarında Qərb iqtisadiyyatından başlayaraq iqtisadiyyata “infrastruktur” anlayışı daxil oldu. İqtisadiyyatın sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edən sahələri kompleks adlandırmağa başladılar. XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində "infrastruktur" anlayışı praktiki olaraq elmi dövriyyəyə daxil oldu və daxili iqtisadi ədəbiyyatda istehsal fəaliyyətindən köməkçi, muxtar sahə kimi, əsas istehsal subyektlərinə mal və xidmətlər göstərən, istehlakı ictimai təkrar istehsal prosesinin davamlılığını təmin etməyə imkan verir.

İnfrastruktur nəhayət, 1950-ci illərin ortalarından etibarən xarici iqtisadi elmi nəşrlərdə elmi termin kimi təqdim edilmişdir. Xarici ədəbiyyatda infrastruktur doktrinasına dair tədqiqatların çoxu 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərinə düşür. İnfrastruktur nəzəriyyəsinin inkişafında yeni mərhələ materialla yanaşı, insan kapitalının fəaliyyətini təmin edən institusional və sosial infrastrukturun ayrılması olmuşdur.

İnfrastrukturun öyrənilməsinə kompleks yanaşma, o cümlədən bazar infrastrukturunu, xidmət və dövriyyə sferası işlənilib hazırlanmışdır. O, regional səviyyədə bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün əsas kimi baxılır. İnfrastrukturun ən erkən təfsirlərindən biri onun amerikalı alim A.Hirschman tərəfindən tərifini idi, o, ondan sosial məcmu kapital adlanan şeyi başa düşür. O, geniş mənada bu konsepsiyaya ictimai asayişin, məhkəmələrin, təhsil və səhiyyənin, rabitənin, nəqliyyatın, drenaj və irriqasiya obyektlərinin mühafizəsini; dar mənada onu enerji təchizatı və nəqli ilə məhdudlaşdırır.

21-ci əsrdə elmi və praktiki tədqiqatların qlobal istiqaməti, biz iqtisadi rayonlaşmanı müşahidə edirik, yəni. regionların və ərazilərin cəmiyyətin iqtisadi həyatında artan əhəmiyyəti. Bu tendensiya mərkəzsizləşdirmə prosesinin mövcudluğu kimi şərh edilə bilər, çünki bir tərəfdən ərazilərin iqtisadi fəaliyyətində müxtəlif strukturların səlahiyyət və hüquqlarının, digər tərəfdən isə onların fəaliyyəti üçün resurs bazasının genişlənməsi müşahidə olunur. (Cəbiyev R.M., 2000)

İqtisadi paradigmanın dəyişməsinə, iqtisadiyyatın bazar prinsiplərinə keçidi və regional inkişafın dövlət idarə edilməsi sahəsində sistemli dəyişiklikləri nəzərə alaraq, infrastrukturun vəziyyətinin və inkişafının öyrənilməsinin konseptual müddəaları köklü şəkildə dəyişdi.

Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatda infrastruktur obyektlərinin tikintisi və təmiri əsasən büdcə vəsaitləri hesabına təmin edilirdi ki, bu da dövlətin iqtisadiyyatını idarə etmə funksiyalarından biri hesab olunurdu. Müasir şəraitdə, bir çox infrastruktur obyektlərinin büdcədən maliyyələşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı bir şəraitdə infrastrukturun inkişafı vəzifələri regional səviyyəyə köçürülmüş, bazar yönümlü yeni konsepsiya və strategiyaların hazırlanması tələb olunur.

Bu baxımdan regional iqtisadiyyatın fəaliyyətinin əsas vəzifəsi regional infrastrukturun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması əsasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin inkişafı üçün ən əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Bölgənin potensialının öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərdə potensialın geniş təriflərindən istifadə olunur ki, bunlar arasında təbii resurs, iqtisadi, vergi, maliyyə, müdafiə, intellektual, kənd təsərrüfatı, sahibkarlıq fəaliyyətinin potensialı, infrastruktur potensialı, informasiya, təşkilati, inzibati, sosial inkişaf potensialı, bazar potensialı və s.. Potensial təriflərinin geniş yayılması əsaslandırılır, çünki bir regionun inkişafı onun iqtisadi, ekoloji, məkan, sosial, mənəvi, siyasi və digər sahələrinin dəyişdirilməsi, onların keyfiyyətcə yenidən qurulmasına səbəb olan sistemli bir proses kimi müəyyən edilə bilər.

Potensialların vahid tipologiyası hələ hazırlanmamışdır və potensialın bir çox tərifləri regionun potensialının homojen əlamətlərə görə təsnifləşdirilməsi zərurətini

ortaya qoyur. Potensialın ən ümumi tərifi sosial-iqtisadi potensialdır. İqtisadi sistemin “sosial-iqtisadi potensialı” anlayışı ədəbiyyatda və praktikada geniş şəkildə təqdim olunur. Lakin onun əsas müddəaları bir sıra müxtəlif ədəbi mənbələrdə birmənalı şəkildə şərh olunur.

Sosial-iqtisadi sistemin potensialında iqtisadi və sosial komponentlər ifadə oluna bilər. Eyni zamanda, bu komponentlər ayrı-ayrı elementlərə və ya alt sistemlərə bölünə bilər. Ərazinin, regionun və ya təsərrüfat subyektinin iqtisadi potensialı bir-biri ilə əlaqəli hissələrdən ibarət mürəkkəb sistemdir.

Geniş şəkildə o, iki əsas struktur komponentlə təmsil oluna bilər: əsas resurs potensialları bloku və dəstəkləyici inkişaf potensialları bloku. Regionun inkişafının məcmu sosial-iqtisadi potensialı hər biri regionun inkişaf potensialından biri olan bir çox amillərin məcmusu ilə müəyyən edilir.

Təəssüf ki, hazırda infrastruktura az diqqət yetirilir, ona görə də onun inkişafı əksər hallarda kortəbii şəkildə baş verir və yalnız nadir hallarda formalaşan regional təsərrüfat subyektlərinin ehtiyaclarından asılıdır.

İnfrastrukturun müəyyənləşdirilməsinin mövcud nəzəriyyələrinin öyrənilməsi aşağıdakı nəticələri təqdim etməyə imkan verir ki, bu da regional iqtisadiyyatın infrastrukturunun formalaşması və inkişafı problemlərinin təhlili zamanı nəzərə alınmalıdır. İnfrastrukturun fundamental xüsusiyyətlərinə misal olaraq istehsalın ümumi şəraitinin təşkili və tədavüldə istehsalın davam etdirilməsi imkanının təmin edilməsi göstərilə bilər.

Bir çox mürəkkəb regional problemlər öz-özlüyündə bazar şəraitində infrastrukturun formalaşdırılması vəzifələrini cəmləşdirmişdir ki, onların həllindən iqtisadiyyatın ərazi təşkilinin gələcək inkişafı əsasən asılıdır. Bunlara aşağıdakılar aid edilməlidir:

- ayrı-ayrı regionların iqtisadi və sosial inkişaf tendensiyalarının uyğunlaşdırılması;
- miqrasiya axınlarına nəzarət;
- optimal iqtisadi ərazi proporsiyalarının və ərazilərin iqtisadiyyatının səmərəli sahə strukturunun formalaşdırılması;

- konkret region daxilində və bütövlükdə iqtisadiyyatda təkrar istehsal prosesinin səmərəliliyinin artırılması;
- təbii sərvətlərin işlənməsi, öyrənilməsi, habelə təkrar istehsalı və səmərəli istifadəsi;
- ekoloji təhlükəsizliyin yüksəldilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin mənfi nəticələrinin azaldılması və s.

Müasir regional infrastrukturda səmərəsiz istehsal növlərinin azaldılması, köhnəlmiş aktivlərin geniş miqyasda ləğvi, məhsul və texnologiyaların çeşidinin artırılması əsasında yenilənməsi zəruridir.

İstehsal funksiyalarının əsas hissəsinin infraqurkтура ötürülməsi yalnız onun yüksək institusional inkişafı, mülkiyyətin qorunmasının səmərəli sistemi, sahibkarlıq subyektlərinin qarşılıqlı etimadı ilə mümkündür.

Regionlarında bu şərtlər adətən yoxdur, ona görə də müəssisələr regionda bu bazar segmentində inhisar hüquqlarını möhkəmləndirmək və xarici tədarüklərdən maksimum müstəqilliyə nail olmaq üçün birləşmə və satınalmalara, şaquli inteqrasiyaya can atırlar. İnfraqurkтура mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rayonun istehsal, maliyyə və sosial sahələrinin inkişafı üçün səmərəsiz şəraitin yaranmasına səbəb infraqurkтурыn inkişafının ləngiməsidir. Bu halda informasiya, maliyyə, maddi axınlar əngəllənəcək. İnfraqurkтура sənaye kompleksinin tərkib hissəsi kimi özünəməxsus regional aspektə malikdir. Onun elementləri müəyyən bir bölgənin ərazisinə aiddir.

Nəticə etibarilə, infraqurkтура komponentlərinin inkişafının dəstəklənməsi problemləri əksər hallarda regional hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri üçün xarakterikdir. Regionlararası məlumat və material axınlarını müəyyən edən infraqurkтура elementlərinin təkmilləşdirilməsi federal və regional hakimiyyət orqanlarının və idarələrinin birgə səlahiyyətlərinə aiddir.

Regional infraqurkтурыn fəaliyyətinin əsas problemlərinin tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, onun gələcək inkişafı bilavasitə makroiqtisadi sabitləşmə prosesinin trayektoriyasından, eləcə də mezo və mikro səviyyələrdə səylərin cəmlənməsindən asılıdır.

Bundan əlavə, infrastrukturun fəaliyyətinin mövcud problemləri arasında alimlər onun yaradılması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafı proseslərinin mahiyyətini birmənalı şəkildə şərh edirlər.

Bəziləri infrastrukturun inkişafını iqtisadiyyatın və istehsalın ümumi inkişafı ilə, bəziləri şəhərlərin və iri yaşayış məntəqələrinin yaradılması və inkişafı ilə, bəziləri isə tələb və təklif qanununun təsiri ilə əlaqələndirirlər.

İnfrastruktur təkcə bir sıra sənaye sahələrinin məcmusu deyil, maddi istehsalın və ictimai mövcudluğun səmərəli dinamikasının ümumi şərtləri ilə xarakterizə olunur. Məhz müəyyən regionlarda əmtəə istehsalı, malların sərbəst hərəkəti və şəxsi istehlak üçün ən yaxşı şəraitin formalaşdırılması infrastrukturunu digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən prioritetdir, onun sferalarının digər fəaliyyət növlərindən ayrılmasının əsas əlaməti hesab olunur.

Müasir iqtisadi şəraitdə müxtəlif fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi üçün cəmiyyətin ehtiyac duyduğu xidmət və malların istehsalı, istər-istəməz konkret regionun infrastruktur kompleksinin keyfiyyət və kəmiyyət transformasiyasına çevrilən fərqli infrastruktur əsasında fəaliyyət göstərməlidir.

Regionun infrastrukturunu ərazilərin səmərəli inkişafı üçün ümumi şəraiti müəyyən edir, əmtəə və xidmətlərin istehsalı, əmtəə mübadiləsi və şəxsi istehlak üçün optimal şərait yaradır. Bu, infrastrukturunu milli iqtisadiyyatdan müstəqil fəaliyyət növünə ayırır.

Region ümumi mənada "təbiət - əhali" kontekstində ümumiləşdirilmiş sistem kimi təqdim edilməlidir. Bu mürəkkəb sistem çərçivəsində üç əsas cəhət fərqləndirilir: iqtisadi-iqtisadi, təbii-ekoloji və sosial. Sahələrin hər birinin özünəməxsus funksional rolu var. Birincisi, insanların həyatının və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maddi əsasıdır.

İqtisadi və iqtisadi aspekt maddi nemətlərin istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi sahəsidir və ərazi quruluşunun əsasını təşkil edir. Sosial sfera insanların həyat fəaliyyəti, əlverişli yaşayış mühitinin yaradılması, ictimai həyatın və mədəniyyətin təşkili ilə xarakterizə olunur.

İstehsalın əsas amillərindən biri kimi infrastruktur sonuncu ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, ona xidmət edir və normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradır. İqtisadiyyatın bu sahələrinin əlaqəsi və infrastrukturun əsas meyarını müəyyən edir.

Beləliklə, infrastruktur bilavasitə istehsal sahəsinə (kənd təsərrüfatı, sənaye və s.) xidmət edən və rabitə və nəqliyyat (sənaye infrastrukturu), habelə səhiyyə və təhsil (sosial infrastruktur) daxil olmaqla, sənaye kompleksidir. Tədqiqat obyektini kimi regionun infrastrukturu müəyyən meyarlara görə kompozit alt sistemlərə bölünmüş çoxsəviyyəli sistem kimi çıxış edir. İnfrastrukturun komponentlərinin bölüşdürülməsi, onların arasında şaquli və üfüqi əlaqələrin tapılması tədqiq olunan obyektin strukturunun hərtərəfli görünüşünü müəyyən edir.

Beləliklə, regional infrastruktur iqtisadi məkanın tərkib hissəsidir və maddi istehsal sferasının səmərəli fəaliyyəti, malların maneəsiz hərəkəti və müxtəlif malların mübadiləsi üçün zəruri şərait yaratmaq üçün zəruri olan strukturlar və fəaliyyət növlərinin məcmusunu ehtiva edir.

Hesab edirik ki, bu təsnifat tam deyil, çünki o, bir sıra çox vacib infrastruktur sahələrinə toxunmur.

Milli iqtisadiyyatın konkret sektorunun müəyyən bir infrastruktur növünə mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün infrastrukturun müəyyənləşdirilməsinin əsas mahiyyətini müəyyən edən bütün tədqiq olunan sektorlar üçün ümumi olan meyar müəyyən etmək lazımdır. Regional infrastruktur müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir, bunun əsasında infrastruktur sahələrini birləşdirmək və deməli, onları ictimai istehsal sahələrinin tərkibindən fərqləndirmək mümkündür.

İnfrastruktur təkcə toplanmış maddi sərvətlər deyil, həm də insan həyatının sahəsi, ictimai istehsalda müəyyən funksiyaları yerinə yetirən təşkilatların "sənaye kompleksi"dir. İnfrastruktur kateqoriyasına və onun regionda reproduktiv proseslərlə əlaqəsinə siyasi və iqtisadi baxışını açıqlayan T.Q.Semenkovanın bütün infrastruktur obyektlərinin fəaliyyət göstərməsi şərtinin obyektiv hesab edildiyini bildirən nöqtəyi maraq doğurur. genişlənmiş çoxalma prosesinin normal gedişi üçün onlara ehtiyac var.

Bundan əlavə, infrastrukturunu təşkil edən fəaliyyət sahələrinin, təşkilat və müəssisələrin məhsuldar xarakteri təşkilatlarda artıq məhsulun alınması ilə deyil, bütövlükdə milli gəlirin artması ilə milli iqtisadiyyatla əlaqəsi ilə müəyyən edilir. . Nəticə etibarilə, infrastruktur sənaye və kənd təsərrüfatından başqa, demək olar ki, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir.

Regional infrastruktur iqtisadi regionlararası əlaqələr sisteminin elementi olaraq qalır və eyni zamanda mühüm regional formalaşdırıcı amildir. Bu ikilik adətən müəyyən ərazidə yerləşən infrastruktur obyektlərinin funksiyalarının xarakterini və yerinə yetirdiyi işlərin həcmi, onun inkişafında iştirak meyarını, infrastruktur xidmətlərinin istehlakçıları ilə iqtisadi münasibətlərini müəyyən edir.

Sektor əsasında enerji, nəqliyyat, sosial, informasiya və kommunikasiya, təchizat və marketinq, mənzil, ticarət və təchizat və biznes infrastrukturunu fərqləndirilir. İnfrastrukturun tərkibinə dair yuxarıda qeyd olunan nöqtəyi-nəzərlərin təhlili göstərir ki, texniki-istehsal (ərazi-sektor) yanaşmasının ilkin üstünlük təşkil etməsi tədricən ayrı-ayrı aspektlərin, aspektlərin və infrastruktur sektorlarının tədqiqi ilə əvəz olunur.

Müəssisənin və sənayenin funksional-məqsəd prinsipinə uyğun olaraq regional infrastrukturun tərkib hissələrini iqtisadi cəhətdən qruplaşdırmaq və konkret məqsəd və vəzifələri müəyyən etməklə onların inkişafının predmet sahələrini müəyyən etmək lazımdır.

İnfrastrukturun tərifinə və təsnifatına yanaşmaların müqayisəli qiymətləndirilməsi göstərir ki, bütün alimlər birmənalı olaraq bir çox sənaye və fəaliyyət sahələrini infrastruktur sferasına aid etməyin mümkünsüzlüyündən danışırlar.

Beləliklə, biz hesab edirik ki, infrastrukturun tərkibinin, xüsusən də regional aspektdə müəyyən edilməsi məsələsi çox çətindir, onun yekun həlli obyektlərin əsas istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilərinə görə təsnifat sahəsində əlavə tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Buna baxmayaraq, regional infrastruktur sistemində daxil olan obyektlərin tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var.

Beləliklə, infrastruktura istehsal prosesini və müəssisələrin fəaliyyətinin təkrar istehsalı və region əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şəraiti təmin edən bütün obyektlər kompleksi daxil edilməlidir.

Buna uyğun olaraq, o, sahələr, istehsal növləri və fəaliyyətləri əhatə etməlidir: əsas istehsala xidmət edən filiallar; qeyri-istehsal sahəsinin sahələri, institusional, kommunikasiya, investisiya və maliyyə, innovasiya və inkişaf, sosial sahə.

Xidmət sənayesi ixtisasının əsas xüsusiyyətinə görə formalaşan mövcud infrastruktur təsnifatları infrastrukturun qurulması və inkişafı üçün metodologiyanın formalaşdırılmasını çətinləşdirir. Və buna görə də regionda infrastruktur təminatının strateji inkişafı nizamsız şəkildə həyata keçirilir.

Funksional imkanların optimal şəkildə bölüşdürülməsi, infrastrukturun müvafiq sahələrə differensial təsirinin müəyyən edilməsi və infrastrukturun inkişafının strateji prioritetlərinin başa düşülməsi üçün hər hansı bir homojen müstəsna xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan təsnifatın olması vacibdir.

Hazırda iqtisadi, sosial, texniki, texnoloji, innovativ proseslərdə intensiv transformasiya gedir və bu, infrastrukturun yenidən qurulmasına yenidən baxılmasını zəruri edir.

Müvafiq obyektlərin təsnifatına vahid yanaşmalar olmadığına görə, infrastrukturun iqtisadiyyatda nisbi əhəmiyyətinin ölçülməsi heç də əhəmiyyətli metodoloji və statistik çətinliklərlə əlaqələndirilir.

Regional iqtisadiyyatın infrastrukturunun təsnifatı, qarşılıqlı təsir sektorları və öz funksional xüsusiyyətləri ilə əlaqədar mövcudluğunun xarakterini, habelə inkişafın genezisini təşkil edən determinantlara əsaslanan obyektlərin qruplaşdırılmasıdır.

1.2. İnfrastrukturun qiymətləndirilməsinə dair müasir yanaşmalar

İnfrastruktur sahələrinin inkişafı regionun sosial-iqtisadi inkişaf mexanizminə təsir göstərir, ona görə də regional strateji vəzifələrin həyata keçirilməsi imkanları əsasən bu inkişafın konkret trayektoriyasının seçilməsindən asılıdır.

Ayrı-ayrı infrastruktur sektorları region iqtisadiyyatının digər sektor və sahələrinin inkişafına müxtəlif təsirlər göstərir, az və ya çox dərəcədə regional iqtisadiyyatda multiplikativ effekt verir.

Bununla əlaqədar olaraq, aktual sual ondan ibarətdir ki, hansı infrastruktur sektorları daha çox regional iqtisadiyyatda multiplikator effektinə gətirib çıxarır və onların artımına necə təsir göstərir.

Ayrı-ayrı müəssisələr, rayonlar, ərazilər arasında iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi regional iqtisadiyyatın dəstəkləyici infrastruktur komponentindən asılıdır.

Onun vəziyyətini və fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərin məcmusunu araşdırırıq:

- ümumi istifadədə olan dəmir yollarının sıxlığı (1000 kv. Km əraziyə km);
- asfaltlanmış yolların sıxlığı (1000 kv. km əraziyə km);
- mobil radiotelefon rabitəsinin qoşulmuş abonent cihazlarının sayı (hər 1000 nəfərə düşən ədəd);
- təşkilatlarda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə (təşkilatların ümumi sayının %-lə);
- 100 işçiyə düşən fərdi kompüterlərin sayı; fərdi kompüteri və internetə çıxışı olan ev təsərrüfatları (ev təsərrüfatlarının ümumi sayının %-lə);
- nəqliyyat və rabitə müəssisələrinin (vahidlərinin) sayı;
- nəqliyyat və rabitə müəssisələrinin əsas vəsaitlərinin dəyəri (milyon);
- bütün fəaliyyət növləri üzrə təşkilatların avtomobil nəqliyyatının yük dövriyyəsi (milyon ton);

- dəmir yolu ilə göndərilən mallar (milyon ton); nəqliyyat və rabitə sahəsində bir müəssisəyə düşən istehsal olunan məhsulların dövriyyəsinin həcmi (milyar); (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015)

Faktorlar məkanında faktiki oriyentasiya ixtiyaridir və amillərin hər hansı fırlanması digər fırlanmalar kimi korrelyasiyaları da təkrarlayır. Buna görə də amilləri elə çevirmək lazımdır ki, şərh üçün ən sadə faktor strukturunu seçsin.

Əslində, sadə struktur termini Thurstone tərəfindən əsasən amillərin bəzi dəyişənlərdə yüksək yüklərlə, digərlərində isə aşağı yüklərlə qeyd olunduğu, eləcə də bir neçə böyük çarpaz yükün olduğu şərtləri təsvir etmək üçün yaradılmış və müəyyən edilmişdir.

Sadə bir quruluş əldə etmək üçün ən çox yayılmış hesablama fırlanma üsulu Kayzer tərəfindən təklif olunan varimax fırlanma üsuludur. Harman tərəfindən təklif olunan digər üsullar Quartimax, Biquartimax və Equimax üsullarıdır.

Davamlı iqtisadi inkişafın amillərindən biri sənaye infrastrukturunun təminatının artmasıdır, çünki bu, maddi sərvətlərin:

Sxem 1: Sənaye infrastrukturunu

Mənbə: <https://az.arpaconsulting.com/industrial-infrastructure-sphere/>

Sənaye infrastrukturunu aydın regional xarakter daşıyır, çünki onun elementləri konkret ərazi ilə bağlıdır.

İnfrastruktur rayonun sənaye kompleksinin fəaliyyəti üçün ilkin şərt olduğundan, onun təminatının dəyəri regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır: infrastrukturun işləmə səviyyəsindəki geriləmə sənayenin inkişafına səbəb olur.

Sənaye infrastrukturunun təminatı rayon iqtisadiyyatının qurulduğu əsasdır, bünövrədir, buna görə də ərazinin lazımi komponentlərlə təchiz edilməsi hesabına onun sürətli iqtisadi və innovativ inkişafı mümkün olur. Sənaye infrastrukturunun elementləri ölkə daxilində hər yerdə yayılmışdır.

Sxem 2: Sənaye infrastrukturunun təminatının regionlarının iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir göstəricilər sistemini

Mənbə: <https://az.arpaconsulting.com/industrial-infrustructure-sphere/>

Müasir şəraitdə iqtisadi artımın amillərindən biri də enerji ehtiyatları ilə təchizətdir, ona görə də ərazilərin elektrik enerjisi, qaz və su istehsalı və bölüşdürülməsi sahəsində müəssisələrlə bölüşdürülməsi və doyması mühüm rol oynayır.

Əvvəlki iqtisadi fəaliyyət növlərindən fərqli olaraq, bu göstəricidə bölgələrin differensiasiyası daha az nəzərə çarpır, çünki hər bir subyektinə orta hesabla 400

müəssisə, medianı 306 vahid təşkil edir, lakin buna baxmayaraq, minimum və maksimum ifrat göstəricilər mövcuddur. (Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2015)

Elmi ədəbiyyatda ortaya qoyulan müxtəlif nöqteyi-nəzərləri təhlil edərək deyə bilərik ki, ümumilikdə alimlər istehsal (istehsalata xidmət edən), sosial (əhalinin həyatı üçün şərait yaradan), institusional (təsərrüfatı idarəetmə alt sistemi) və ekoloji sahələri ayırırlar.

İnfrastrukturun təhlili dərinləşdikcə, infrastrukturun elementlərinin insandan birbaşa “çıxmadığı” getdikcə daha aydın olur. Alimlər get-gedə belə bir fikir irəli sürürlər ki, ən mühüm məhsuldar qüvvənin - insanın istehsalı prosesində normal fəaliyyət göstərməsi həm də müəyyən infrastruktur obyektlərinin yaradılmasını tələb edir.

Zaman keçdikcə iqtisadi inkişafın sosial aspektinin getdikcə daha qətiyyətlə gücləndiyi diqqətə çatdırıldı. Sosial infrastruktur anlayışı sosial-iqtisadi bilik sahələrinin qovşağında formalaşmağa başladı ki, burada qeyri-istehsal sferası, ictimai xidmətlər sektoru, sosial sfera və s. təhlil və tədqiq edilir. Ona görə də spesifikasiyələri təcrid edərək və sosial infrastrukturun məzmunu istər-istəməz onun göstərilən bilik sahələri ilə əlaqəsini nəzərdə tutur.

Ən ümumi formada belə bir əlaqənin mərhələləri və müvafiq olaraq sosial infrastruktur anlayışının formalaşması aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər. Birinci mərhələ sosial infrastrukturun dərk edilməməsi ilə xarakterizə olunur. Müvafiq sosial-iqtisadi proseslərin izahı başqa terminlərlə həyata keçirilir. Eyni zamanda üç əsas fənn sahəsi formalaşır və inkişaf etdirilir. İqtisadi nəzəriyyədə - qeyri-maddi istehsal anlayışı.

Bu istiqamətin əsərlərində qeyri-maddi istehsalın əsas xüsusiyyətləri və xüsusiyyətləri (insana bilavasitə təsir, istehsal prosesində əqli əməyin dominant rolu və s.) fərqləndirilir və aşağıdakı ictimai faydalı əməyin növləri fərqləndirilir.

İqtisadi nəzəriyyədə qeyri-maddi istehsal konsepsiyasının inkişafı ilə demək olar ki, eyni vaxtda milli iqtisadiyyat nəzəriyyəsində qeyri-istehsal sahəsinin iqtisadiyyatı və xidmət sahəsinin iqtisadiyyatı formalaşır. Qeyri-istehsal sahəsinin

iqtisadiyyatı qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyəti ilə əlaqədar cəmiyyətdə yaranan iqtisadi münasibətlərin məcmusunu tədqiq edir.

Bu yanaşma ilə elmin obyektı dövlət statistik uçot, planlaşdırma və idarəetmədə qəbul edilmiş milli iqtisadiyyatın sahələrinin təsnifatından istifadə etməklə formalaşır ki, bu da qeyri-istehsal sahələrinə aid olan mənzil-kommunal təsərrüfatı və istehlak xidmətləri (qeyri-istehsal növləri), bədən tərbiyəsi və sosial təminat, sərnişin nəqliyyatı, elm və elmi xidmət, rabitə, tibb, təhsil, mədəniyyət - incəsənət, idarəetmə. Burada tədqiqat obyektinin genişlənməsi (daralması) həmişə statistik təsnifatın təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Xidmət sektorunun iqtisadiyyatı sosial əməkdən istifadənin spesifik üsullarının öyrənilməsinin müstəqil sahəsi kimi meydana çıxmışdır, onun vasitəsilə əhali tərəfindən real məhsul kimi deyil, xidmət formasında istehlak edilən xüsusi istehlak dəyərləri yaradılmışdır.

“Sosial infrastruktur” anlayışının formalaşmasının tədqiqi həm də “sosial sfera” anlayışının mənalı tərifinin zəruriliyini əvvəlcədən müəyyən edir. Bu anlayış həm müxtəlif bilik sahələrini (fəlsəfə, sosiologiya, statistika, iqtisadiyyat) təmsil edən elmi ədəbiyyatda, həm də idarəetmənin bütün səviyyələrində praktikada geniş istifadə olunur.

Konsepsiya ya həddən artıq dar (belə hallarda biz adətən sosial sferanın müəyyən sektorlarından - səhiyyə, təhsil, elm, mədəniyyət və idman haqqında danışırıq) və ya həddən artıq geniş şərh olunur, məsələn, statistik məcmuələrdə xüsusi olaraq sosial sahənin inkişafı, heç bir izahat verilmədən bütün sosial-iqtisadi inkişafın göstəriciləri daxil edilir.

E.A. Eliseev hesab edir ki, sosial sferanın məzmununun şərhində belə geniş diapazon və qeyri-müəyyənlik mövcuddur, çünki indiyədək təkcə “sosial sfera” anlayışının məzmununu deyil, həm də məzmununu düzəltmək mümkün olan heç bir meyar təklif edilməmişdir (Eliseev E.A, 2020)

Sosial sferada sosial münasibətlərin mahiyyəti insanın öz qabiliyyət və ehtiyaclarının məcmusu ilə təkrar istehsalı prosesidir. İkinci mərhələ “sosial infrastruktur” anlayışının yaranması ilə bağlıdır. Bəzi əsərlərdə praktiki olaraq təbii

qəbul edilmiş bir şey kimi nəzərə alınmır və dövriyyəyə buraxılmır: “...sosial infrastrukturun inkişafı (mənzil, uşaq müəssisələri, məktəblər, sosial-mədəni obyektlər, tibb müəssisələri və s.)”. Digərlərində isə əksinə, sosial infrastrukturun tərfi verilir, onun spesifikliyi və məzmunu açılır. “Sosial infrastruktur müəyyən bir ərazidə əhalini zəruri maddi-mədəni-məişət şəraiti ilə təmin edən, yəni mənzil fondunu, elm və incəsənət müəssisələrini, ümumi və peşə təhsili, səhiyyə və sosial təminat, ticarət və kommunal təsərrüfat obyektləri, idman və sağlamlıq məqsədləri üçün obyektlər. Nəhayət, bu mərhələdə sosial infrastrukturun xüsusiyyətlərinin xaricdən tanınması və elan edilməsi ilə onun mövcudluğu iki yolla xidmət sahəsinə endirildi. Birincisi, birbaşa. Milli təsərrüfat kompleksində sosial infrastrukturun bölgüsü və təsnifatı, ilk növbədə, “onun tərkib hissələrinin vahid funksional məqsədinə əsaslanır. Və xidmətin əmək fəaliyyətinin xüsusi forması olduğuna əsaslanaraq, sosial təkrar istehsal prosesində sosial infrastrukturun bu məqsədi əhalinin xidmətlərə olan tələbatının bütün kompleksinin ödənilməsi kimi müəyyən edilə bilər. İkincisi, dolayı yolla. Sosial infrastrukturu “infrastruktur” kateqoriyasından ayırmaqla, ictimai istehsalın və sosial tərəqqinin artmasının ümumi şərtləri, habelə istehsal, sosial və institusional infrastruktur arasında sonrakı fərq kimi başa düşülür. Lakin bu yanaşma ilə belə sosial infrastruktur təhsil, səhiyyə, məişət xidməti, mədəniyyət və s. obyektlərin məcmusu kimi qəbul edilir ki, onların fəaliyyəti şəxsi ehtiyacların ödənilməsinə, insanların həyatının, intellektual inkişafının və yüksək ictimai-siyasi fəallığının təmin edilməsinə yönəldilir. cəmiyyətin üzvləri. İstehsal infrastrukturu inkişaf prosesində müxtəlif ərazi birləşmələrini (sənaye qovşaqları, mərkəzlər, komplekslər və s.) təşkil etdiyi halda, sosial infrastruktur özünün inkişafı prosesində mədəni, təhsil, elm, məskunlaşma və s. mərkəzlər və komplekslər. Burada, görünür, sosial infrastrukturla sənaye infrastrukturu arasında ciddi fərq yaranır. Eyni zamanda, sosial infrastrukturun vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi birbaşa olaraq konkret yaşayış məntəqəsinin və ərazinin məişət və sosial-mədəni cəlbediciliyini müəyyən edir. Sosial infrastrukturun problemlərini nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar sırasına birlikdə əhalinin normal yaşayışı üçün maddi-mədəni-məişət şəraiti yaradan, işçi qüvvəsinin

cəlb edilməsinə töhfə verən binaları, müəssisə və qurumları aid edirlər. Bu şərhin ümumi əsaslı düzgün istiqaməti, lakin çatışmazlıqların bu tərifini aradan qaldırmır. Birincisi, görünür, insan özünü yalnız “maddi-mədəni və məişət” şəraitlə məhdudlaşdırma bilməz. Əhalinin həyatında sosial fəaliyyətin inkişafı üçün şərait və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin müxtəlif formaları mühüm rol oynayır. Bunlara məhəl qoymamaq düzgün deyil. İkincisi, respublikamız üçün xüsusilə vacib olan inkişaf etməmiş regionlar araşdırıldıqda işçi qüvvəsinin cəlb edilməsinə diqqət xüsusilə özünü doğruldur. Lakin hətta onlara münasibətdə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələsi də az aktual deyil. Üçüncüsü, “normal həyat” haqqında ümumi mülahizə də aydınlaşdırılmalıdır, çünki bu ifadədə o, sosial infrastrukturunu həddən artıq geniş şərh etməyə imkan verir və konkret olaraq kifayət qədər deyil. Bundan əlavə, sosial infrastruktur insanların müəyyən tələbatlarının ödənilməsinə yönəldiyindən onun inkişafını onun təkmilləşdirilməsinin mühüm tənzimləmə mexanizmi olan mədəniyyət, dəyər yönümləri və s. səviyyəsindən ayrı nəzərdən keçirmək olmaz.

Bu infrastruktur, ilk növbədə, ona əsaslanır ki, sosial infrastruktur təkcə istehsalın deyil, hər şeydən əvvəl ehtiyacların inkişafının nəticəsidir. İkincisi, onun məqsədi ümumi deyil, həyat və istehlak üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidir. Nəhayət, üçüncüsü, o, prinsipcə sırf iqtisadi vasitələrlə ödənilə bilməyən və cəmiyyətin sosial sistemin, mədəniyyətin və digər alt sistemlərinin dəstəyini tələb edən ehtiyacların olmasından irəli gəlir. Təklif olunan tərif demokratik prinsiplərin genişləndirilməsinə: azadlıq və əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş konkret vəzifələrin və sosial infrastrukturun respublikanın sosial inkişafının hazırkı mərhələsinin tələblərinə uyğun transformasiya yollarının nəzərdən keçirilməsinə daha diqqətli yanaşmağa imkan verir. Əhali. Bütövlükdə sosial infrastrukturunu nəzərə alsaq, təbii ki, onun tərkibində institusional, maddi, sosial, mədəni və digər komponentlərin ayrılmasını istisna etmir. Bu, bir tərəfdən, son vaxtlara qədər sosial tədqiqatların nöqtəyi-nəzərindən kənar qalmış ictimai təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları kimi infrastruktur birləşmələrinin təhlilə daxil edilməsinə kömək edir. Digər tərəfdən, bu, infrastrukturun ayrı-ayrı komponentləri

arasındakı fərqləri daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Məsələn, dövlət təşkilatının elementi kimi yerli icra hakimiyyəti ilə vətəndaş cəmiyyətinin elementləri kimi yerli idarəetmə komitələri arasında. Əgər sahə təsnifatından danışırıqsa, sosial infrastrukturun tərkibinə əhalinin həyat və inkişafı üçün müəyyən şəraiti bilavasitə təmin edən iqtisadiyyat sahələri daxil edilməlidir, yəni: səhiyyə sistemi, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsi, bədən tərbiyəsi və idman sektoru, mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət kommunal xidmətləri sektoru, sosial sığorta sektoru, sosial müdafiə və xidmət sektoru, istirahət kompleksi. Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşması kontekstində sosial infrastrukturun geniş şəkildə anlaşılması həm praktiki, həm də elmi baxımdan çox vacib ola bilər. Xüsusilə, sosial infrastrukturun iki əsas kompleksə - maddi və məişət (ticarət, ictimai iaşə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət xidməti, ictimai xidmətlər üçün nəqliyyat və rabitə) və sosial-mədəni (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, istirahət, sosial təminat), analitik və proqnoz tədqiqatları zamanı tədqiq olunan məsələlərin mahiyyətini daha dərinlən başa düşməyə və bu komplekslərin tərkib hissələrinin Azərbaycan üçün xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir. İqtisadi və sosioloji təhlildən istifadə etməklə müəyyən edilən sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsinə görə əhalinin tələbatının ödənilmə dərəcəsini qiymətləndirmək olar. İnfrastrukturun inkişafının məqsədi və əsas meyarı hər bir fərd üçün rəasional həyat şəraitinin yaradılmasıdır. Sosial infrastrukturun səmərəliliyinin meyarı əhalinin əsas ehtiyaclarıdır. Sosial infrastrukturun funksiyalarını təhlil edərkən, fikrimizcə, cəmiyyətdəki hər hansı bir obyektin funksiyalarının sosial inkişafın vahid prosesinin komponentləri arasında qarşılıqlı asılılığın xüsusi formasını əks etdirdiyindən, onlardan birində dəyişikliklər qaçılmaz olaraq dəyişdiyindən çıxış etmək lazımdır. başqalarında dəyişikliklərin törəmələri ola bilər.

1.3. Regional kontekstdə infrastrukturun qiymətləndirilməsində nəzərə alınan amillər və onların təsir dairəsi

Hazırkı bazar iqtisadiyyatı mühitində ölkəmizin iqtisadi rayonlarında sənaye əlaqələri kimi infrastrukturun mövcud durumu və inkişafının regional məsələlərini öyrənərək, ölkəmizdə istehsal sahələrinin qeyri-bərabər yerləşməsi ilə əlaqədar infrastrukturun müxtəlif istiqamətlərdə mövcud olduğunu müəyyən etdik.

Abşeron iqtisadi rayonunda sənaye infrastrukturuna elektrik enerjisi, yanacaq, neft, qaz, rabitə, nəqliyyat və s. daxildir. Aran və başqa iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının, balıq və emal sənayesinin inkişafını təmin edən sənaye infrastrukturu inkişaf etdirilir.

Ölkə iqtisadiyyatı sənaye infrastrukturunun olması ilə xarakterizə olunur. Ölkədə iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin və onların infrastrukturunun hərtərəfli inkişafını təmin etmək lazımdır. Lakin keçmiş SSRİ hökuməti iqtisadi münasibətlərin “burulğanı” yaratdığından, SSRİ dağılan kimi Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, region ölkələrində də sənaye infrastrukturunun inkişafı durğunlaşdı.

Müstəqil Azərbaycanın bütün iqtisadi rayonlarında istehsal infrastrukturunun geriləməsinin səbəbi də budur. Belə ki, Abşeron zonasında sənaye infrastrukturunun hazırkı vəziyyəti öyrənilərkən məlum olmuşdur ki, ölkədə sənaye sahələrinin əlli faizindən çoxu, əhalinin isə otuz beş faizə yaxını sənaye infrastrukturundan ibarətdir. burada cəmləşmişdir.

Aparıcı sənaye sahələrinə neft-kimya sənayesi, energetika, qara və əlvan metallurgiya, yeyinti, maşınqayırma, yüngül sənaye daxildir ki, burada sənayenin əksər sahələri cəmləşsə də, hazırda bu sahələrin bəzilərinin fəaliyyəti aşağı düşüb.

Xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ilə əlaqədar bəzilərinin fəaliyyəti bərpa olunur. Ayrı-ayrı sənaye sahələrinin olması sənaye infrastrukturunun inkişafına şərait yaratdı ki, bu da onların təkamülünə səbəb oldu.

Abşeron iqtisadi rayonunda elektrik enerjisinin böyük qismindən faydalanıldığından bu yerdə böyük enerji kompleksi yaradılıb. Bu kompleks vasitəsilə ölkənin enerji tələbatı ödənilirdi və 1990-cı illərə qədər Dağıstana,

Gürcüstana və bədbəxt qonşumuz Ermənistana müəyyən miqdarda elektrik enerjisi verilirdi.

Ölkəmizdə hasil edilən həm neftin, həm də qazın böyük payı Abheronun payına düşür. Burada Xəzər Neft və Qaz Sənayesi və “Azərneft” birlikləri fəaliyyət göstərir. Qaradağ, Əzizbəyov, Səbail, Binəqədi, Suraxanı və Sabunçu rayonlarında neft hasilatı daha yüksəkdir.

Dərin quyularda material nasosları, diyircəkli oxlar, rotorlar, müxtəlif növ neft buruqları və ayrı-ayrı texnoloji proseslər istehsal edən Səttarxana, Keşlə, Binəqədi, Suraxanı. Radioelektrik, Soyuducu, Lampa zavodu və başqa bu kimi idarələr səksəninci illərin başında yaradıldı.

Abşeronda əlvan metallurjiya sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Burada əlvan metallurjiya, tikinti materialları istehsalı zavodları var. Alüminium məftillər, əlvan metallardan plakatlar və s. İstehsal xarakterli sahələr var. Həmçinin Bakı Avtomobil Təmiri Zavodu, iri maşınqayırma və maşınqayırma zavodları iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılmasına hərtərəfli töhfə verib.

Lakin keçid dövründə sənaye infrastrukturunun məhv olması belə sahələrin inkişafını ləngitdi. Maşınqayırma kompleksi üçün yeni texnologiyanın yaradılması böyük kapital qoyuluşları tələb edəcəkdir, bu da mövcud böhrandan çıxmağa kömək edəcəkdir.

Bakı - Ceyhan neft-qaz kəməri Azərbaycan neftini və qazını dünya bazarına çatdırmağa çox kömək olacaq. Həmçinin, İpək Yolunun Bakı və Sumqayıtdan da genişlənməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına böyük töhfə verəcək. Gələcəkdə Sumqayıtın dəniz limanının qurulması düşünülür.

Başlıca materialların istehsalı, sənaye, tikinti, kommunal və s. xərcləri mürəkkəbdir. Bəzi hallarda qeyd olunan sahələr üzrə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarında buna istinad edilir. Bu sahələr çox vaxt təhsil, tibb və kitabxana xidmətlərinə daxildir.

Bildiyiniz kimi, belə infraqurkura xərclənən vəsait qısa müddətdə gəlir gətirə bilməz, ona görə də sahibkarlar investisiya qoymaqdan çəkinirlər. Burada təbii ki,

əsas iş dövlətin üzərinə düşür və hətta lazım gəldikdə dövlət qurumları bu sahələrin inkişafı üçün Dünya Bankından kreditlər cəlb edir.

Əsas diqqət əhalinin miqrasiyasının qarşısının alınması və heç vaxt istifadə olunmamış sahələrin istismara verilməsi ilə bağlı infrastrukturun sürətlə yaxşılaşdırılmasına yönəlib. İqtisadiyyatın bərpasının səmərəliliyi və insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi birbaşa infrastrukturun hazırkı səviyyəsindən asılıdır.

Eyni zamanda demək olar ki, infrastruktur ölkənin həm sosial, həm də iqtisadi inkişafının təmin edilməsində birinci dərəcəli və əsas rol oynayır.

İstehsalın təşkili prosesində texnologiya və vasitə ilə əmək subyekti, texnologiya və keyfiyyət, keyfiyyət və kəmiyyət, kəmiyyət və mühit, mühit və zaman arasında düzgün tarazlıq yaratmaq lazımdır.

Əsas istehsal münasibətləri məsrəflər və nəticələr, əməyin kəmiyyəti və keyfiyyəti, habelə onlarla əmək haqqı arasındakı əlaqədir. Bu mənada istehsalın hazırlanmasına, məsələn, iqtisadi-texniki, təşkilati və sosial hazırlığa daha çox diqqət yetirilməlidir.

Daxili istehsal proseslərinin təşkili müvafiq iqtisadi qanunlara əsaslanır. İqtisadiyyatda davamlı istehsal artımı qanunu işi görənlərin müvafiq dərəcə və təcrübəyə malik olmasını tələb edir. Əmək prosesi kifayət qədər texniki xarakter daşmalı, istehsal fasiləsiz işlə təmin edilməli, onun nəticələrinə görə əmək haqqı ödənilməlidir. Ticarət sferasında iqtisadi əlaqələr müəyyən sualları ön plana gətirir. Əsası tələb və təklif, qiymət və əsas iqtisadi qanundan ibarətdir.

Xüsusilə, avtomobil müəssisələrinin təkrar istehsalının genişləndirilməsi haqqında qanuna uyğun olaraq avtomobillərin istismarı, habelə avtomobillərin təmiri üçün istehsal fondları tərəfindən təsərrüfat münasibətləri yaradılır. Nəticədə təmir haqqı bu fonddan verilir.

Buna görə qiymət qanunu tam açıqlanmır: təmirin qiyməti ciddi şəkildə prospektə uyğun olaraq həyata keçirilir və təmirin keyfiyyəti müəyyən məhdudiyyətlərlə özbaşına ola bilər.

Belə ki, bu prosesdə iqtisadi münasibətlər formal da olsa, müvafiq qanun və qaydalarla nizamlanır. Azərbaycanda formalaşmış kəndli təsərrüfatları tədricən inkişaf edərək özünün yuxarə səviyyəsinə qalxa bilir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bizim dövrümüzdə yaradılmış və inkişaf edən kəndli (fermer) təsərrüfatlarının özünün möhkəm sosial-iqtisadi bazası vardır.

Nəticədə, kəndli (fermer) təsərrüfatlarının iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi üçün onların texniki, texnoloji, zoo və baytarlıq xidmətlərinin genişləndirilməsinə dövlət qayğısı və köməyi çoxaldır.

Bu təsərrüfatların ixtisaslaşmış kadrlarla təchiz edilməsinə görə ali məktəblərin dərş proqramlarına təzədən baxmaq, müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq lazımdır. Burada işləyən kadrların bilik və ixtisaslarının artırılması üçün kurslarda tərtib edilməlidir.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ FÜZULİ RAYONUNUN İNFRASTRUKTUR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi

2020-ci ilin payızı Azərbaycan üçün mühüm və tarixi hadisə ilə yadda qaldı. Belə ki, də ölkə hərbi yolla öz ərazi bütövlüyünü erməni işğalından xilas edə bildi. Bu münaqişə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən bir qədər sonra başlamış və 2020-ci ilin sentyabr ayına qədər davam etmişdir. Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad olunandan sonra indi həll edilməli olan başlıca vəzifə həmin ərazilərin bərpası və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qaytarılmasıdır. Bu ərazilərdə məcburi köçkünlərin geri qaytarılması üçün müvafiq mühit, o cümlədən sabit və rahat şərait yaradılmalıdır. Azad edilmiş ərazilərin iqtisadi tərkib hissəsi həyati əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu məqsədlə indi tamamilə Azərbaycanın suveren nəzarətində olan torpaqların iqtisadi potensialına yenidən baxılması vacibdir.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsindəki torpaqlar Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Bu səbəbdən bu torpaqların azad edilməsi AR-ın siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illər ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri vasitəsilə danışıqlar apararaq məsələni sülhlə həll etməyə çalışıb, lakin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini bilərəkdən ləngitməklə, Ermənistan 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaradılmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışıb (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57859747>, 2021). Həmin vaxt Ermənistan təkcə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazisini deyil, həm də ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş, bununla da bütün yerli əhalini öz ev-eşiyini tərk edərək öz ölkəsinə köçürməyə məcbur etmişdi. Ermənistan ordusu tarix ərzində Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərinə də ziyan vurduğu halda, ümumilikdə 950 kitabxana, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmışdır. Beynəlxalq hüquqa məhəl qoymayaraq işğalını davam etdirən Ermənistanın regionda vurduğu maliyyə itkisinin ümumilikdə 320 milyard dolları ötdüyü təxmin edilir

(<https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594>, 2020).

Sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələrinin cəbhədə silahlı təxribat törətmələrinə qarşı Azərbaycan Ordusunun başlatdığı əks-həmlə əməliyyatı bu ərazilərin “Vətən Müharibəsi” və ya “İkinci Qarabağ müharibəsi” adlı 44 günlük ümummilli müharibəyə qədər genişləndirib. Nəticədə də əvvəllər işğal olunmuş torpaqlar geri qaytarıldı. Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya prezidentlərinin noyabrın 10-da imzaladığı üçtərəfli bəyannaməyə əsasən, növbəti mərhələ məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qaytarılacaqlar.

İşğal dövründə erməni hərbi birləşmələri və qeyri-qanuni köçkünlər rayonun bütün yaşayış məntəqələrini tamamilə talan edərək dağıdıblar. Onlar da bu torpağın böyük ərazilərini minalayıblar ki, işğaldan azad olunandan sonra azərbaycanlıların keçməsi təhlükəli olsun. Bir sözlə, minalardan təmizləmək, dağılmış şəhərləri, qəsəbələri, kəndləri bərpa etmək çox böyük zəhmət tələb edir. Digər sual isə mühacirlərin vətənlərinə necə qayıdacaqları və orada nə edəcəkləridir. Nəticədə, 30 il ərzində bir çox məcburi köçkün köçürüldü və az-çox sabit yaşayış şəraiti yarandı. Ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialını və imkanlarını müəyyən etmək vacibdir ki, köçürmə təkcə vətənpərvərlik ehtiyacı deyil, həm də iqtisadi maraqların çağırışı olsun.

Eyni zamanda, işğaldan azad edilmiş torpaqlar Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını gücləndirməyə və vətəndaşlarının rifahının yüksəlişini sürətləndirməyə imkan verəcək, çünki bu region təbii sərvətlərlə zəngindir və bu regionun inkişafı iqtisadi potensialın genişləndirilməsinə əlavə təkandır. Bu bölmədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı haqqında məlumat veriləcək və onlardan mümkün istifadə imkanları təhlil ediləcəkdir. Məqsəd ümumi potensialı qiymətləndirmək və yeni alınan ərazilərin imkanlarının necə reallaşdırıla biləcəyini müzakirə etməkdir.

Noyabrın 9-da Rusiyanın vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatlar başa çatana qədər Azərbaycan təkbaşına Füzuli, Cəbrayıl, Qubatl, Zəngilan və (qismən) Xocavənd rayonlarını və Şuşa şəhərini azad etdi. Noyabrın 10-da tərəflər atəşkəs elan etdikdən

sonra Ermənistan silahlı qüvvələri daha üç rayonu - Ağdam, Kəlbəcər və Laçını tərk edib. Cəmi 13198 km² ərazi (Azərbaycanın 86600 km² ərazisi) azad edilib (https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_seher_ve_kendlerimiz-1622227, 2020). Hazırda Azərbaycan təxminən 10 min km² əraziyə tam nəzarət edir və hazırda Qarabağ ermənilərinin məskunlaşdığı qalan 3100 kvadrat kilometr əraziyə Rusiya sülhməramlıları beş il müddətinə yerləşdirilib. Azərbaycanın bu torpaqlar üzərində nəzarətinin tədricən gücləndirilməsi sonrakı mərhələlərdə baş verəcək.

İşğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra onların bərpası və azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz vətənlərinə qaytarılması məsələsi əsas vəzifədir. Ümumilikdə 890 yaşayış məntəqəsi (şəhər, qəsəbə və kənd) erməni hərbi təcavüzkarı tərəfindən dağıdılıb. Həmçinin, ərazini minalardan və partlamamış hərbi sursatlardan təmizləmək çox vaxt aparacaq. Hesablamalara görə, bu, təqribən 3-5 il çəkə bilər və bütün bu cür tədqiqatların tamamlanması təxminən 10 il çəkəcək.

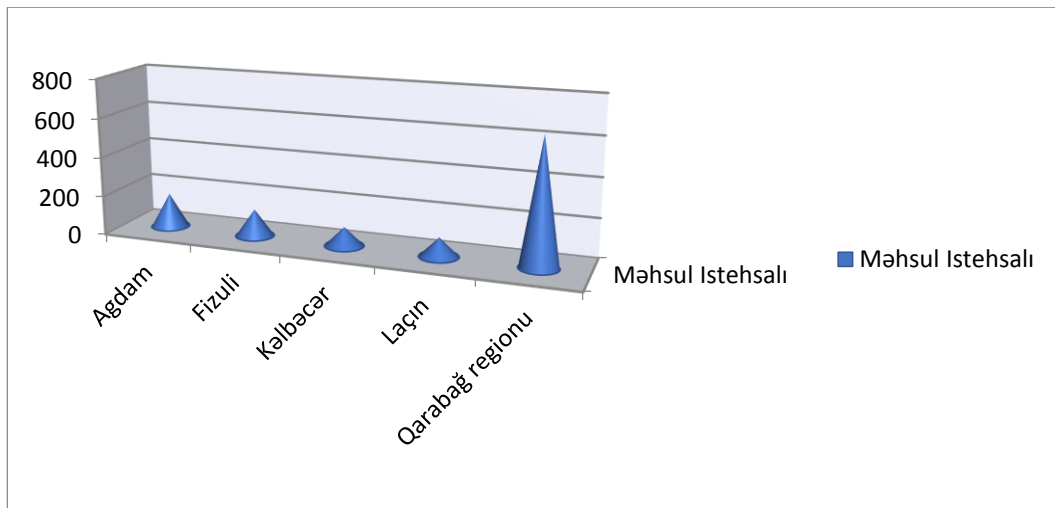
Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, öz növbəsində, işğal iqtisadiyyat sektoruna böyük ziyan vurub. Azərbaycanın 30 il ərzində bu torpaqlardakı sərvətlərə çıxış imkanı yox idi. 1994-cü ildə Ermənistandan olan Azərbaycanlı qaçqınların ümumi sayı 243.682 nəfər idi. Orta Asiyadan 49239 nəfər, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində 611293 nəfər məcburi köçkünlər olmuşdur. Beləliklə, 900 mindən çox qaçqın və köçkün uzun müddət tam iqtisadi fəaliyyət göstərmək imkanı tapa bilməyib (Hüseynov Y., 2013: s.129). Büdcə gəlirlərinin bu cür qeyri-standart sosial yönümlü olması həm də ölkənin iqtisadiyyatı üçün ciddi yük idi, baxmayaraq ki, onların bir çoxu işlə təmin olunmuş və aylıq dövlət müavinəti almışdı. Ölkə əhalisinin bu sosial təbəqəsini təmin etmək üçün külli miqdarda vəsait ayrılmışdı.

Belə ki, hökumət 496557 məcburi köçkünə aylıq müavinət verir. İşıq, təbii qaz, su və məişət tullantıları kimi kommunal xərcləri də dövlət ödəyir, tibbi yardım və müalicə pulsuz həyata keçirilir. Bundan əlavə, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan məcburi köçkün ailələrindən olan tələbələrin təhsil xərclərini dövlət öz üzərinə götürür və eyni qrupdan olan məktəbliləri pulsuz dərsliklərlə təmin edirdi. Əmlak alqı-satqısı zamanı emissiya və notariat rüsumlarından azad olmaq kimi pulsuz olan

digər xidmətlər də var. Həmçinin, dövlət vəsaiti hesabına məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin nisbətə yaxşılaşdırılması üçün çoxlu evlər tikilib. Beləliklə, Azərbaycan 2007-ci ildə məcburi köçkünlərin ən ağır şəraitdə yaşamalması olduğu sonuncu çadır şəhərciyini də dağıda bildi. O vaxtdan bəri dövlət proqramına uyğun olaraq onlar üçün yüzdən çox şəhərcik salınıb. Məcburi köçkünlərin problemlərinin həllinə ümumilikdə 7 milyard manata yaxın (təxminən 4,12 milyard ABŞ dolları) vəsait xərclənib (Hüseynov Y., 2013: s.129).

Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin 30 il ərzində işğal altında qalması onların iqtisadi potensialından istifadə etməyə imkan vermədi.

Qrafik 1: Məhsul istehsalı Qarabağ regionu

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>

Ötən il Dağlıq Qarabağ iqtisadi rayonunda 639,70 milyon manatlıq, o cümlədən Ağdamda 173,834 milyon manatlıq, Füzulidə 139,652 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Ümumilikdə, dörd rayonu əhatə edən keçmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda 97 min 839 manatlıq məhsul istehsal olunduğu halda, bu rayonlarda bütün istehsal Azərbaycanın nəzarətində olan yaşayış məntəqələrində yerləşən müəssisələrin hesabına həyata keçirilib. İqtisadiyyatın əsas sahələrinin istehsalında Qarabağın payı 0,71 faiz təşkil etsə də, keçmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda isə cəmi 0,10 faiz sürətlənmə gözləmək olar. Bu o deməkdir ki, biz çox qısa müddətdə yeni iş yerlərinin açılmasının, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının güclü iqtisadi inkişafının şahidi olacağıq. Qarabağ iqtisadi rayonu

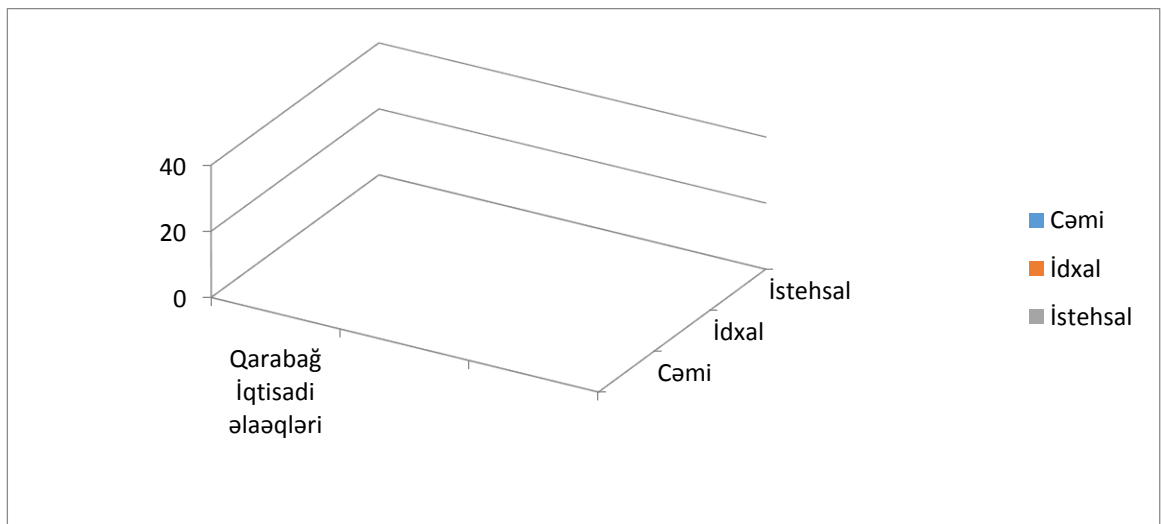
sənaye, turizm və kənd təsərrüfatı sahəsində böyük potensiala malikdir. Şərqi Zəngəzur da öz növbəsində həm kənd təsərrüfatı, həm də təbii sərvətlər baxımından böyük potensiala malik iqtisadi rayondur.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasından sonra yeni iqtisadi rayonlaşdırma dövlət proqramları çərçivəsində iqtisadi inkişafa daha sistemli yanaşmaya əlverişli şərait yaradılacaqdır.

İşğal zamanı bütövlükdə Qarabağın iqtisadi rayonları olan Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşi və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarında fəaliyyət göstərən istehsal obyektləri yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Bununla bağlı olaraq prezidenti iki əsas istiqamətdə aqrar sahənin inkişafı - bunlar işğaldan azad edilmiş torpaqlarda, Qarabağda aqroparkların yaradılması, eyni zamanda kiçik təsərrüfatların inkişafı ilə bağlı əməli işlərin aparılmasına sərəncam vermişdir.

Dağlıq Qarabağ bölgəsinin iqtisadi əlaqələrinin cəmi 0,38%-ni və idxalının 1,5%-ni təşkil edirdisə, keçmiş regionda istehsal olunan məhsulların 33,5%-i Azərbaycanın qalan hissəsinə satılmışdır.

Qrafik 2: Məhsul istehsalı

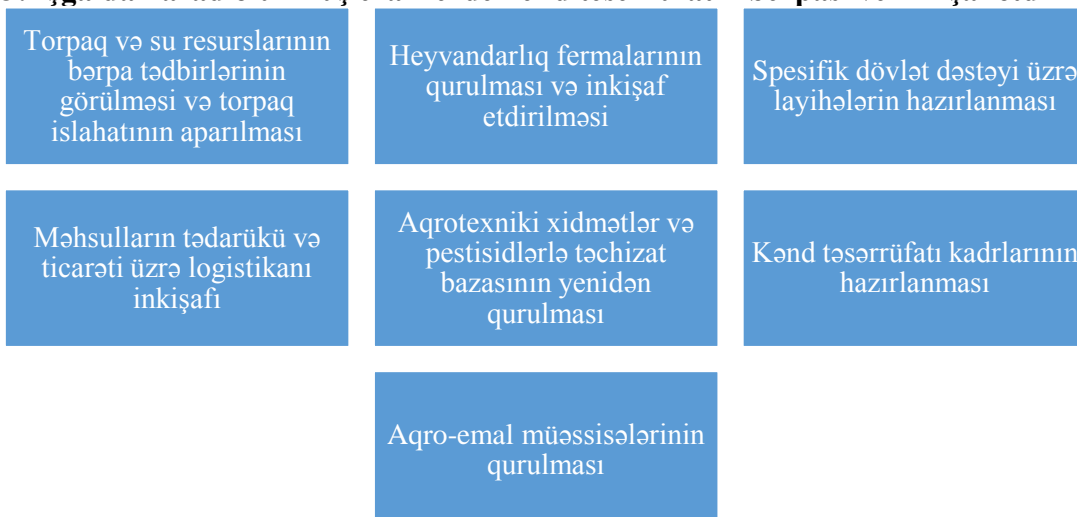

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>

SSRİ-də Dağlıq Qarabağın mərkəzi olan Xankəndi şəhəri Azərbaycanın dəmir və avtomobil yolları ilə, bütövlükdə respublikanın nəqliyyat-kommunikasiya sistemi

ilə sıx bağlı idi. Xankəndi və Bakı arasında məsafə dəmir yolu ilə 392 kilometr təşkil edir. Qarabağ işğal dövrünə kimi ölkəmiz iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi daim inkişaf edirdi. İşğaldan azad edilmiş ərazinin yenidən qurulması zamanı Sərsəng su anbarı və Xudafərin su anbarı, eləcə də digər irili-xırdalı elektrik stansiyaları Qarabağın enerji tələbatını ödəyə biləcək. Azərbaycanın mineral sularınının 40 faizi işğal altından bərpa olmuş, bu da gələcəkdə ölkə üçün böyük problemin həllin tapacaqdır. İşğal olunmuş ərazilərdə müxtəlif tərkibli və müalicəvi təyinatlı mineral su yatağının sayı 120-yə yaxındır. Kəlbəcər rayonunda yerləşən İstisunun mineral suları əlverişli qaz-kimyəvi tərkibi, yüksək temperaturu və böyük təbii sərvətləri ilə seçilir. Ötən əsrin 80-ci illərində olduğu kimi, İstisu bulağında böyük spa və mineral su qablaşdırma sənayesi canlandırılı bilər və eyni yanaşma Şuşadakı Turşsu mineral bulağına da tətbiq oluna bilər. iqtisadi islahatların və kommunikasiyaların təhlili, keçmiş təmas xəttinə yaxın 250 min hektar işğal edilmiş və 120 min hektar istifadəsiz torpaq münafiqədən sonrakı dövrdə potensial olaraq əkin dövriyyəsi üçün istifadə edilə bilər ki, bu da emal və yeyinti sənayesinin inkişafını əsaslandırır. Qarabağ sənayesi daha mühüm rol oynayır. Bu bölgələr ölkəmizin sənayesində çox əhəmiyyət kəsb edən tikinti materialları ilə zəngindir. Ağdam rayonunun Çobandağ, Şahbulaq, Boyəhmədli və digər yataqlarında belə materialların böyük ehtiyatları var. İşğaldan azad olmuş zonalarda kənd təsərrüfatının bərpası ilə bağlı dünya təcrübəsini və hər hansı bir regionda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, vacib amillərdən biridir , çünki işğaldan öncədə bu sahə öz gəlirliyi ilə iqtisadiyyata öz təsirini göstərmişdir. Qarabağ rayonunun işğaldan azad olunmuş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası və yeni islahatların aparılmasında bir neçə istiqamət üzrə işlər aparıla bilər:

Sxem 3: İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsi

Mənbə: <https://agroeconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>

Sxemdə qeyd olunanlar ilə yanaşı, azad olmuş ərazilərdə torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, sosial və iqtisadi cəhətdən səmərəliliyin təmin olunması üzrə kənd təsərrüfatı daha da inkişaf etmiş olacaq. Bu isə yeni iş yerlərinin açılması, məhsularlığın artımı, rifah hallının yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Ərazi bütövlüyünün bərpa və inkişafı Azərbaycanın bu regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək, həmçinin Ermənistanın davam edən münəfiq illərində məqsədli şəkildə təcrid olunduğu Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlıq üçün əlavə stimullaşdırıcı olacaqdır.

2.2. Füzuli rayonu infrastrukturuna dəyən zərərin qiymətləndirilməsinə dair dövlət tədbirlərin analizi

İkinci Qarabağ müharibəsinin 44 günü ərzində işğalçı ölkənin otuz il ərzində işğalda saxladığı əraziləri tamamilə dağıdıb, həmçinin sivil insanların məskunlaşdığı şəhərlərdə və kəndlərdə genişmiqyaslı dağıntılar, insan tələfatı verib.

İkinci Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyətini qəbul etmək istəməyən Ermənistan beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq müxtəlif hərbi cinayətlər törətməkdə davam edib. İstər Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, istərsə də atəşkəs sazişi dövründə Ermənistanın törətdiyi müxtəlif beynəlxalq cinayətlərin cəzasız qalması, dünya ictimaiyyətinin bu əməllərə lazımi diqqət və diqqət ayıra bilməməsi Ermənistanı yenidən bu cür cinayətləri törətməkdən çəkindirib.

44 günlük Vətən Müharibəsi dövründə döyüşdə itkisi çox olan işğalçı ölkə beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərini pozaraq hərbi cinayətlər törədib. Bu cinayətlərin bəziləri itkiləri balanslaşdırmaq üçün mülki şəxslərə və mülki obyektlərə qarşı yönəldilib. Ermənistanın bu hücumları Roma Statutunun 8b maddəsini açıq şəkildə pozur, bu maddədə deyilir ki, “ümumilikdə mülki əhaliyə və ya bilavasitə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslərə qəsdən hücumlar” hərbi cinayətdir. Fəal döyüşlər zamanı zərbələr başlıca olaraq Bərdə, Tərtər, Gəncə, Mingəçevir, Ağcabədi şəhərlərinə yönəldilmişdir.

Geniş dağıntılara səbəb olmasına baxmayaraq, müharibə başa çatdıqdan sonra Azərbaycanın təmas xəttinə yaxın ərazilərdə və işğaldan azad edilmiş ərazilərində qələbə çalması ilə bağlı lazımi bərpa işlərinə başlanılıb. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi: “Müharibə başa çatan kimi, dərhal sonra bütün bu işlərə başlandı. Bu, geniş miqyaslı işdir. Biz sıfırdan Lüksemburq ölçüsündə dörd ərazi qurmalıyıq. Çünki mənfur düşmən torpaqlarda hər şeyi, bütün tikililəri dağıdıb. İndi bütün xarici qonaqlar bunu görür. Onlar erməni vəhşiliyini öz gözləri ilə görürlər. Bu, görünməmiş vəhşilikdir. Dünya tarixində çoxlu müharibələr olub. Amma mən düşünürəm ki, dünya müharibələri tarixində bu qədər qəddarlıq, bu qədər düşmənçilik olub. Hətta İkinci Dünya Müharibəsi ilə müqayisədə o vaxt belə vəhşiliyə yol verilmirdi, dini abidələr dağıdılmazdı.

“Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 27 sentyabr 2020-ci il tarixdən Azərbaycan Respublikası ərazisində 44 Silahlı Qüvvələrimizin həyata keçirdiyi qətiyyətli əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində işğalçı hərbi hissələr dağıdılıb, qüvvə və texnika geri çəkilməyə məcbur edilib, ağır itkilər verib.

Sərəncama uyğun olaraq, mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, həmçinin struktur obyektlərinə, o cümlədən, sahibkarlıq subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi, aradan qaldırılması üçün Baş nazirin rəhbərlik etdiyi dövlət komissiyası yaradılıb. Komissiya tərəfindən qeyd olunan ərazilərdə dəymiş ziyanın təyin edilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz işlər görülmüş, itkilərin dövlət vəsaiti hesabına aradan qaldırılması üçün müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Baş Nazir Əli Əsədovun noyabrın 12-də imzaladığı sərəncama əsasən, dövlət başçısının göstərişlərinin icrasını təmin etmək üçün üç qrup yaradılıb: Nazirlər Kabineti yanında Əlaqələndirmə Qrupu ; aidiyyəti dövlət orqanları rəhbərlərinin müavinlərindən ibarət müvafiq sahələrə rəhbərlik üzrə işçi qrupu; müvafiq dövlət orqanlarının nümayəndələrindən ibarət işçi qrupları.

Komissiyanın ilkin məlumatına görə, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar zamanı düşmən 3700-ə yaxın obyektə müxtəlif dərəcəli ziyan vurub. Zərərin qiymətləndirilməsi prosesinə yerli özəl və xarici qiymətləndirmə şirkətləri də cəlb olunmuşdur.

14 dekabrda Prezident İlham Əliyev Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə və mülki əhaliyə dəymiş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında 27 sentyabr 2020-ci il tarixli sərəncam imzalayıb. Bu prosedur dağılmış və ya zədələnmiş mənzildə məişət əşyaları zədələndikdə bir ailəyə 6000 manat, şəxsi əşyaları zədələndikdə bir ailə üzvünə 1500 manat, hər ailəyə 1000 manat məbləğində ilk tibbi yardımın ödənilməsini nəzərdə tutur. digər zədələnmiş mənzil.

Bildirilib ki, Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 14 yanvar tarixli sərəncamına uyğun olaraq qəzalılı vəziyyətdə olan obyektlərin tam bərpası, təmiri və tikintisi üçün yaşayış binalarının və tikililərinin tikintisi üzrə sifarişçi, habelə Dövlət Şəhərsalma üzrə Dövlət Komitəsi Azərbaycan Respublikasının Planlaşdırma və Memarlıq İdarəsi tikinti zamanı yerinə yetirilməli olan işlərin təşkili və əlaqələndirilməsinə cavabdehdir.

Bu istiqamətdə işlərə başlamaq üçün komitə yanvarın sonundan zərər çəkmiş ərazilərdə paralel təmir-tikinti işlərinə başlayıb. Birinci mərhələdə lazımı hazırlıq işləri görüldü, aidiyyəti şöbələrdən məlumatlar toplanıb.

Hazırda Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Gəncə, Mingəçevir, Tərtər və Naftalanda, eləcə də Füzuli, Cəbrayıl, Goranboy, Ağdam, Ağcabədi, Beyləqan və Bərdə rayonlarında dəymiş ziyan qrafikə uyğun olaraq aradan qaldırılır. sakinlərin rahat həyata köçürülməsi və qaytarılmasında lazımı qüvvələr iştirak edib. Tikinti və təmir işlərinin sürətli və keyfiyyətli aparılması üçün yerlər tikinti materialları ilə təmin olunub.

Bu mərhələdə 6300-dən çox yaşayış və qeyri-yaşayış obyektində təmir işləri başa çatdırılıb, digər qəzalılı binaların yenidən qurulması və bərpası istiqamətində işlər davam etdirilir. Belə ki, müxtəlif istiqamətlərdə işlər aparılıb. Qismən dağılmış evlər və müəssisələr təmir edilmiş, binaların divarları bərpa edilmiş, dam örtükləri, qapı və pəncərələr yenidən quraşdırılmışdır.

Yenidənqurma və təmirə ehtiyacı olan digər zədələnmiş obyektlər də mərhələli şəkildə zəruri tikinti materialları və avadanlıqlarla təmin edilir, cəlb olunmuş işçi qüvvəsi tərəfindən planlı şəkildə işlər aparılır. Eyni zamanda, dağılmış və ya zədələnmiş evlərin yerində 156 yeni ev və qeyri-yaşayış sahəsi tikilir. Artıq Tərtər, Ağdam, Ağcabədi, Beyləqan, Bərdə, Mingəçevir və Füzulidə 65 fərdi yaşayış evinin tikintisi başa çatdırılaraq istifadəyə verilib (<https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf>)

Füzuli-Şuşa istiqamətində “Qələbə yolu” adlı yeni avtomobil yolu çəkilir. Horadiz-Zəngilan, Füzuli-Hadrut, Füzuli-Cəbrayıl, Bərdə-Ağdam, Göygöl-

Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yollarının tikintisi davam etdirilir. Eyni zamanda, Bərdə-Ağdam və Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolu infrastrukturunu bərpa edilir.

İşğal olunmuş ərazilərdə ölkəmizə dəymiş ziyanın hesablanması ilə yanaşı, şəhər və kəndlərdə ilk pilot layihə olan Zəngilan rayonunun 1, 2 və 3 sayılı Ağalinski kəndlərini əhatə edən ilk “Smart Village” layihələri həyata keçirilib. İşə salındı. Digər şəhərlərin də baş planları hazırlanır. Kəndlərin bərpasına gəlincə, işlər mərhələli şəkildə aparılacaq, ilk növbədə mövcud infraqurkura yaxın kəndlər dirçələcək. Dövlət başçısı Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının keçmiş qoşunlarının təmas xəttinə yaxın kəndlərin bərpası ilə bağlı müvafiq tapşırıqlar verib.

Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi sürətlə davam edir, Zəngilan rayonunda yeni hava limanının tikintisinə başlanılıb. Üçüncü hava limanı isə Laçın rayonunda tikilməkdədir.

2.3. Füzuli rayon infrastrukturuna dəyən zərərin hesablanması metodologiyası

İşğaldan azad edilmiş rayonların infrastrukturuna dəyən zərərin hesablanması də hər hansı yenidənqurma infrastruktur, insan kapitalı, sosial kapital, hökumət institutları və s. məsələlərini həll etməlidir.

Cədvəl 1: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir

Rayon	1990	1991	1992	1993	1994	2020	2021
1 Füzuli	85,673	91,222	101,068	106,958	10,8911	115,831	134,251
2 Cəbrayıl	88,253	95,354	106,679	114,973	119,574	126,904	143,313
3 Laçın	60,414	61,355	67,979	75,897	75,251	77,896	89,131
4 Zəngəzur	86,943	93,476	103,380	115,446	106,792	106,701	106,377
5 Ağdam	97,848	107,136	128,467	132,425	130,652	137,503	145,959
6 Kəlbəcər	316,201	332,956	360,042	363,868	363,665	381,902	430,203
7 Şuşa	65,975	70,786	82,110	89,207	91,037	97,804	117,095

Mənbə: <https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf>

Özəl sektor bu sahələrdə mühüm rol oynamalıdır. 30 ildən artıqdır ki, silahlı münaqişələr yaşayan Qarabağ bölgəsində fiziki infrastruktur çox bərpad vəziyyətdədir. Yenidənqurma səyləri buna görə də müharibə zamanı zədələnmiş və ya dağılmış şəhər mərkəzlərində yollar, körpülər, telefon xətləri, dəmir yolu xətləri,

enerji təchizatı, elektrik xətləri, su və kanalizasiya sistemləri kimi mühüm infrastrukturunu bərpa etməlidir.

Cədvəl və şəkilə uyğun olaraq, paytaxt və qonşu əraziləri əhatə edən altı nömrəli bölgə olan Kəlbəcər üçün digər ərazilərlə müqayisədə daha yüksək inkişaf səviyyəsinin olduğunu müşahidə edirik. Bu, çox güman ki, həm yeni şirkətlər üçün imkanlar, həm də idarəetmədə böyük təcrübəyə malik ixtisaslı, təlim keçmiş kadrlar, müxtəlif resurslara, infrastruktura, mütəxəssislərə və akademiklərlə əlaqələrə daha yaxşı çıxış imkanı təklif edən daha cəlbedici biznes mühiti səbəbindən baş verə bilər.

Ermənistan işğal zamanı Azərbaycana verdiyi zərərin məbləği əvvəllər 820 milyard dollar hesablanmışdı. Lakin, təzə istifadə olunacaq hesablama metodu ilə vurulan ziyanın 1,3 trilyon dollara çatacağını ekspertlər təhlil edir.

Cədvəl 2: Füzuli rayonun infrastruktur potensialı

Kategoriya Kapital	Mövcud ehtiyatın məhv edilməsi	Yeni investisiyalara təsir göstərir
Məhsuldar kapital, bitki torpaqları minalanmış, zavod avadanlıqları və binalar	torpaq minalanmış, zavod avadanlıqları məhv edilmişdir	Şəxsi məhsuldar investisiyaların azalması
İqtisadi infrastruktur	nəqliyyat və rabitə sistemi enerji mənbələri sıradan çıxır	İnfrastruktur üçün dövlət xərclərinin azalması
sosial infrastruktur	məktəblərə, xəstəxanalara, poliklinikalara ziyan dəyib	
insan kapitalı	ölüm, bacarıqların miqrasiyası, pisləşən qidalanma və işçi qüvvəsinin pis sağlamlığı	Xüsusilə səhiyyə və təhsildə dövlət xidmətlərinin azalması
Təşkilatın kapitalı	Dövlət qurumları, banklar, elm və texnologiya məhv edilir	Formal sektorda heç bir resurs QHT kimi yeni qeyri-rəsmi təşkilatlar inkişaf etmir
Sosial kapital	Etibarın, iş etikasının, mülkiyyət hüquqlarına hörmətin məhv edilməsi	Müharibədə əlaqələri inkişaf etdirən sosial kapitalın yeni formaları

Mənbə: <https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf>

Aparlan qiymətləndirmə işlərinə əsasən demək olarki, dağıdılmış ərazilərimiz içərisində ən çox ziyan dəyən rayonlarımızdan biri olan Füzulinin düşmən işğalında əlli bir kəndi və rayon mərkəzi olub.

İnfrastruktura vurulan ziyan, hesablamalara görə ümumi məbləğin bir hissəsidir. 9 yüz yaşayış məntəqəsində 6 mindən artıq sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi binası, 7 min fərqli təyinatlı ictimai binanın, 695 tibb müəssisəsinin, 855 uşaq baxçasının, 693 məktəbin, 927 kitabxananın, 2.3 min km-lik su kommunikasiya xətlərinin, 15 min km elektrik xətlərinin, 2.67 min km avtomobil yollarının və b. strukturun dağıdılması buraya daxildir.

İndi həmin bölgələrə vurulan ziyanın hesablanmasına görə bölgədə hesablama prosesləri gedir. Son məbləğ həmin hesablama prosesləri tamamlandıqdan sonra dəqiqləşəcək.

Hazırki statistik informasiyalardan və əvvəlki hesablama metodlarından faydalanaraq deyə bilərik ki, hər bir rayonun infrastrukturuna təxmini olaraq 6-8 milyard dollar həcmində ziyan dəyib. Ziyanın ödənməsi üçün isə bu məbləğ kifayət deyil, bundan daha çox həcmdə vəsait istifadə ediləcək. Buna səbəb isə dağıdılmış infrastrukturun yenidən qurulması faydalı hesab edilmir:

Düşünürük ki, hər şeyin təzədən qurulması vacibdir. Bu səbəbdən bu ərazilərin bərpası üçün təxmini olaraq 50 milyard dollara həcmində vəsait və 7 - 10 il qədər vaxt lazım olacaq. Yalnız layihələrin icrası müddəti təzə texnoloji yanaşmanın işlənməsi yetərli olmur. Hazırda qurulacaq təzə struktur illər sonra gerçəkləşdiriləcək digər layihələr üçün də işlək qalmalıdır".

Azərbaycan Respublikasının rayonlarına Ermənistan tərəfindən işğal zamanı və işğal hesabına vurulmuş zərərin qiymətləndirilməsilə əlaqəli işçi qrupu yaradılıb. Həmin zərər özündə psixoloji, iqtisadi, maddi, ekoloji, sosial zərərləri, itirilmiş imkanlara görə olan itkiləri birləşdiriyinə görə geniş bir araşdırma olmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il noyabrın 6-da "2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü ilə mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, həmçinin infrastruktur obyektlərinə, bununla yanaşı sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə vurulmuş zərərin qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması ilə əlaqəli

tədbirlər haqqında” Sərəncamı ilə Dövlət Komissiyası yaradılıb (<https://president.az/az/articles/view/45635>).

Dövlət Komissiyasına 2020-ci il sentyabrın 27-si tarixindən başlayaraq, işğal müddəti vurulmuş zərərin dəyərləndirilməsini 2 ay ərzində təmin edib Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məruzə etmək tapşırılmışdı.

Fizulu rayonuna vurulmuş zərərin həcmi düşünülərək Komissiya burada üç işçi qrupu formalaşdırılıb. Rayona vurulmuş zərərin ümumi məbləği təxmini olaraq 91 mln manat təşkil edir.

Füzuli rayonu Azərbaycanın iri yaşayış məskənlərindəndir və onun əsası 1827-ci ildə qoyulmuşdur. 1930-cu ildə Qarabulaq adlanan yaşayış məskəninin əsasında rayon təşkil olunmuş və Qaryagin adı verilmişdir. Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi şərəfinə 1959-cu ilin aprelində Qaryagin rayonunun adı dəyişərək Füzuli rayonu adlandırılmışdır (<http://www.fuzuli-ih.gov.az/page/24.html>)

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 23 avqust 1993-cü ildə işğal olunmuş rayonun tərkibinə bir şəhər və 78 kənd daxildir və ərazisi 1386 kvadrat kilometr, əhalisi isə 105 min nəfərdir. (<http://www.fuzuli-ih.gov.az/page/24.html>)

Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrinin səyi hesabına 5 yanvar 1994-cü ildə rayonun 22 yaşayış məntəqəsi düşməndən azad edilmişdir. İndi bu ərazilərdə rayon əhalisinin 50 faizə qədəri məskunlaşıb. Ermənistanın silahlı qüvvələri ilə müharibədə rayon sakinlərindən 657 nəfər şəhid olmuş, 400 nəfərədək müharibə əlili olmuşdur, 181 nəfər əsir və itkin var, 6 nəfərə isə Azərbaycan Respublikasının Milli qəhrəmanı adı verilmişdir (<https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf>).

Rayon tarixi-dini abidələrlə, ələxsus da türbələrlə zəngindir. Rayonun Aşağı Veysəlli kəndində XIV əsrə aid Mirəli türbəsini, XIX əsrə aid olduğu deyilən Cəlil türbəsini, Əhmədallılar kəndində orta əsr qəbiristanlığının ərazisində sənduqə şəkilli qəbirdaşının üstündəki türbəni, Babı kəndində yerləşən səkkizguşəli Şeyx Babi Yaqub (XIII əsr) türbəsini belə abidələrə misal kimi göstərmək olar. Qarğabazar

kəndində, yerli əhalinin Şah Abbas məscidi də adlandırdığı, Şah Abbas karvansarasından yuxarı, qayanın üstündə Qiyas əd-Din məscidi yerləşir.

AR Prezidentinin komandanlığı ilə Azərbaycan ordusu tərəfindən 27 sentyabr 2020-ci ildən başlayaraq aparılan vətən müharibəsi hesabına Füzuli şəhəri daxil olmaqla 24 yaşayış məntəqəsi düşməndən azad edilmişdir.

Cədvəl 3: Füzuli rayonu üzrə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış və məhv edilmiş obyektlər haqqında məlumat

Dağıdılmış və məhv edilmiş obyektlər	Ölçü vahidi	Ümumi miqdarı	Ümumi dəyəri
İşğal edilmiş və ya dağıdılmış yaşayış məntəqəsi	ədəd	84	2.575.000.000
Sənaye obyekti	ədəd	45	45.875.000
Kənd təsərrüfatı obyekti (texnika, nəqliyyat və s.)	ədəd	990	117.810.349
Rabitə obyekti	ədəd	39	1.948.690
Səhiyyə müəssisəsi 61 xəstəxana, həkim məntəqəsi və feldşer mama məntəqəsi; 2 poliklinika; 1 doğum evi; 63 aptek;	ədəd	127	7.496.000
Tədris müəssisəsi (məktəblər, texnikumlar)	ədəd	88	1.386.962
Məktəbəqədər müəssisə (bağça)	ədəd	76	1.765.000
Mədəniyyət müəssisəsi 90 kitabxana; 2.770 klub, mədəniyyət evi, teatr; 3 muzey; 1 muzey eksponatı;	ədəd	183	19.568.000
Məscid	ədəd	10	500.000
Avtomobil yolu	km	235,7	2.763.181
Dəmir yolu xətti	km	36	3.900.000
Körpü (avtomobil, dəmir yolu və s.)	ədəd	16	1.815.970
Su ambarı	ədəd	96	5.000.000
Magistral su xətti (kanallar)	km	859	19.890.000
Elektrik xətti	km	2.114	5.290.680
Magistral qaz boru xətti	km	210	2.586.666
Məşə sahəsi	ha	68	1.680.000

Mənbə: <http://www.fuzuli-ih.gov.az/> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Vurulmuş zərərin ümumilikdə həcmi dörd milyard yeddi yüz qırx iki milyon doqquz yüz otuz iki min əlli ABŞ Dollarıdır.

III FƏSİL. İNFRASTRUKTURA DƏYƏN ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

3.1. Münaqişə rayonlarında dağıdılmış infrastrukturun qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə

Dünya dövlətlərinin nəzərində Ermənistan beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, BMT və ATƏT-in qətnamə və qətnamələrinə məhəl qoymadan işğal etdiyi torpaqlarımızda görünməmiş vəhşiliklər törədib. İşğalçı dövlətin qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyəti Mühəribə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının, Quru müharibəsi qanunları və adət-ənənələri haqqında IV Haaqa Konvensiyasının və mövcud beynəlxalq insan hüquqları konvensiyalarının tələblərini kobud şəkildə pozmuşdur. Avropa Vəhşi Təbiətin və Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Bern Konvensiyasının Baş Katibinə, Bioloji Müxtəliflik Konvensiyasının İcraçı Katibinə, BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına İttifaqın prezidentinə rəsmi müraciətlər edilməsinə baxmayaraq və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasını qəbul etmiş və bu istiqamətdə təcili tədbirlərin görülməli olduğu beynəlxalq təşkilatların diqqətinə çatdırılmışdır. Talançı Ermənistan öz çirkin əməllərindən əl çəkməmişdir.

Düşmən ölkə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağda Azərbaycanın razılığı olmadan qeyri-qanuni fəaliyyət göstərir, mədəncixarma, tikinti, ağac emalı, telekommunikasiya və digər sahələrdə bir çox xarici şirkətlərin filiallarını açır. Belə ki, ümumilikdə, 20-dən çox ölkənin, o cümlədən İngiltərə, Fransa, İran, ABŞ, Rusiya, İsveçrə, Almaniya, Hollandiya və digər şirkətlər ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazisində törətdiyi ekoloji terrorda iştirak edib, sərmayə yatırıblar.

Dünya iqtisadiyyatında enerji mübarizəsinin ən mühüm aktorlarından biri ABŞ-dır. Dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına və inkişaf etmiş sənayesinə sahib olan ABŞ-da hər il enerji istehlakı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu səbəbdən ABŞ-ın enerjini necə əldə edəcəyi ölkənin gələcəyi üçün təhlükəsizlik məsələsi kimi nəzərdən keçirilməyə başlayıb.

Təkcə dünyada istehlak edilən enerjinin ¼-ni istehlak edən ABŞ bu istehlakın 27%-ni idxal edir. ABŞ Energetika Nazirliyinin məlumatına görə, enerji istehlakının idxaldan asılılıq nisbətini 2025-ci ildə 38%-ə yüksələcəyi təxmin edilir (Pamir, 2005, 72). ABŞ istehlak etdiyi neftin yalnız 1/3-ni istehsal edə bilir. Bu istehsal tempi ilə ABŞ-ın ehtiyatları cəmi 10-11 ilə kifayət edir. Bu istehsal bitərsə, tamamilə xaricə asılı bir ölkə olacaq.

ABŞ qlobal neft istehlakının 25%-ni həyata keçirir və neft idxalında asılılıq nisbətini 2006-cı ildəki 54%-dən 2025-ci ildə 70%-ə yüksələcəyi gözlənilir. ABŞ-ın hələ də gündə 75 milyon barel olan neft istehlakının 2010-cu illərdə 95 milyon barelə, 2020-ci illərdə isə 115 milyon barelə yüksələcəyi düşünülür.

Neft qiymətlərinin 1 dollar artımından; İran 1 milyard, Rusiya 2 milyard, Səudiyyə Ərəbistanı 3 milyard dollar qazandığı halda, ABŞ 4 milyard dollar itirir. Bu vəziyyət neftin qiymətinin 120-140 dollar civarında olduğu bu gün istehlak etdiyi neftin əhəmiyyətli hissəsini idxal edən ABŞ-a qarşı vəziyyət yaradır.

ABŞ ehtiyac duyduğu enerji resurslarını fasiləsiz, ucuz, müxtəlif mənbələrdən və təhlükəsiz yollarla təmin etmək üçün çoxşaxəli siyasətlər hazırlayır. ABŞ 1947-ci ildən sonra Yaxın Şərq neftində mühüm rol oynadı. Coğrafi hədudlarından kənar bu bölgədə böyük nüfuzə malik olan ABŞ illərdir buradakı neftdən öz ölkəsi üçün istifadə edir.

ABŞ, dünya neftinin 65%-nə sahib olan Körfəz dövlətlərinin Yaxın Şərq resurslarının dünya bazarına çıxarılmasında ən mühüm çıxış nöqtəsi olan Fars körfəzinə nəzarət üçün hərbi əsaslı siyasət tətbiq etməklə ehtiyatları, neft idxalının %20'sini təmin edir, 1-ci Körfəz Döyüşü, Əfqanıstan Türkiyəyə müdaxilə edərək İraqı işğal etdi.

ABŞ Fars körfəzi ilə başladığı yerləşdirmə strategiyasını neft və təbii qaz ticarət yollarına uyğun genişləndirməyə çalışır. Bu məqsədlə həm Yaxın Şərqdə, həm də Orta Asiya-Xəzər regionunda hərbi bazalar yaradır. İnfrastruktur resurslarına nəzarət istiqamətində bu cür siyasəti davam etdirən ABŞ-ın digər məqsədi Çin, Hindistan və Aİ kimi potensial rəqiblərinin regional resurslara çıxışına nəzarət etməkdir.

1973-1974 və 1979-cu illərdə dünya iqtisadiyyatında baş verən neft böhranları Aİ-də tədarük təhlükəsizliyinin olmamasına, qiymətlərin qeyri-sabitliyinə və tədiyyə balansında disbalansın yaranmasına səbəb oldu. Bu problemlər üzv dövlətləri infrastrukturun bərpasına dair siyasəti məqsəd və alətlərini genişləndirməyə və milli hökumətlər üçün daha fəal və qətiyyətli müdaxilə siyasəti yürütməyə vadar etmişdir.

İlk dəfə 1983-cü ilin noyabrında Avropa Şurası enerji siyasətinə görə Aİ-yə icazə verdi. O vaxtdan bəri Birlik çərçivəsində infrastrukturun bərpasına dair tədbirlər üçün bir neçə illik çərçivə proqramları yaradılmışdır. Belə bir çərçivə proqramında hər bir üzv ölkə üçün; enerji səmərəliliyinin artırılması, idxaldan asılılığın azaldılması, daxili infrastrukturun daha səmərəli istifadə edilməsi və yeni texnologiyalarının təşviqi baxımından birgə vəzifələr və məqsəd proqnozları müəyyən edilir.

İcma səviyyəsində mövcud olan infrastrukturun bərpası üçün institusional çərçivə; O, Aİ institutları, üzv dövlətlərin hökumətləri və infrastruktur iqtisadiyyatı assosiasiyaları və şirkətləri arasında koordinasiya yolu ilə zamanla bağlanmış təsis müqavilələrinə əsaslanır.

Birliyin infrastrukturun bərpasına dair uzunmüddətli hədəfləri 1995-ci ildə "Aİ üçün infrastruktur siyasəti" üzrə Komissiya tərəfindən nəşr olunan Ağ Kitabda öz əksini tapmışdır. Buna görə infrastrukturun bərpasına dair; Birliyin iqtisadi siyasəti onun məqsədlərinə (bazar inteqrasiyası, tənzimləmənin aradan qaldırılması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, daxili birlik, ümumi iqtisadi məqsədlər və s.) uyğun olmalıdır.

Aİ-nin infrastrukturun bərpasına dair siyasəti çərçivəsində qarşıya qoyulan bütün bu məqsədlər infrastruktur təhlükəsizliyinin artırılmasının əsas məqsədinə xidmət edir. Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanmış "enerji təchizatı təhlükəsizliyinə dair yaşıl kitab" genişlənmə hədəfi baxımından Aİ-nin uzunmüddətli strategiyasını müəyyən edir. Bu sənəd 2000-ci il üçün Aİ-yə üzv olan 15 ölkənin idxaldan asılılığının öz enerji istehlakının 50%-ni təşkil etdiyini göstərir

və daimi təsir göstərən tədbirlər görülməsə, bu dəyərin 2030-cu ildə 70%-ə yüksələcəyini göstərir.

Aİ-nin infrastrukturun bərpasına dair ümumilikdə üç əsas məqsədi var. Bunlar rəqabət qabiliyyəti, infrastruktur təchizatının təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsidir. Bu məqsədlərə nail olunarkən kömürün ümumi istehlakın payını qoruyub saxlamaqla təbii qazın payının artırılması, atom elektrik stansiyaları üçün maksimum təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması və bərpa olunan resurslarının payının artırılması hədəflənir.

Qlobal enerji istehlakının 16%-ni təşkil edən Aİ həm neft, həm də təbii qaz baxımından xaricə çox asılı bir quruluşa malikdir. Aİ-nin daxili resursları çox məhduddur və enerji ehtiyacının yarısını idxal hesabına ödəyir. Neft üzrə 80,2% olan idxaldan asılılıq nisbəti təbii qazda 54,5% və kömür üçün 38,2% təşkil edir.

Aİ-nin ümumi idxalında enerjinin payı 6% civarındadır. Aİ-nin genişlənmə prosesinin enerjiden xaricdən asılılığı daha da artıracağı gözlənilir. Aİ-də artan ekoloji narahatlıqlar səbəbiylə iqtisadi və texniki ömrünü tamamlamağa başlayan atom elektrik stansiyalarının istismardan çıxarılması, sosial təminat və artan əmək hesabına elektrik enerjisi istehsalında kömür əvəzinə təbii qazdan istifadənin təşviqi xərclər enerji baxımından Birliyin xarici asılılığını artıran əhəmiyyətli səbəblər arasında iştirak edir.

2006-cı il martın 8-də nəşr olunan “Təhlükəsiz, Rəqabətli və Davamlı Avropa Enerji Strategiyasının Yaşıl Kitabı”nda bildirilir ki, Aİ ölkədə artan enerji tələbatını ödəmək üçün infrastrukturun yenilənməsi işləri ilə birlikdə təxminən bir trilyon avro sərmayə qoymalıdır. Aİ-nin tədricən xarici enerji resurslarından asılılığını artırması və bu resursların Avropa bazarına fasiləsiz çıxması üçün Yaxın Şərq, Xəzər regionu və Rusiya kimi əsas istehsalçılarla sıx əlaqələr qurulmuşdur. Avropada hər il istehlak edilən təxminən 600 milyon ton neftin böyük hissəsi Rusiya, Əlcəzair, Liviya, İran, Norveç (Şimali dəniz) kimi ölkələrdən qarşılır. Avropa neftdən asılılığını aradan qaldırmaq üçün Rusiya, İran və Şimali Afrika kimi ölkələrlə əlaqələrini gücləndirməyə çalışır. (Həsənov Ə., 2005)

Rusiya Federasiyası Aİ-nin enerji sahəsində mövcud infrastrukturdan səmərəli və uzunmüddətli əməkdaşlıq edə biləcəyi ölkələr arasında birinci yerdədir. Rusiya bu vəziyyətdən xəbərdardır və öz təbii qazı və neftindən beynəlxalq enerji bazarında kozır kimi istifadə edir. İdxalda Rusiyadan artan asılılıq tədarük təhlükəsizliyi və qiymət baxımından narahatlıq yaradır və Aİ Komissiyası öz üzvlərinə xəbərdarlıq edir ki, Aİ üzvü olmayan ölkədən idxalın payı ümumi həcmdə 30%-dən çox olmamalıdır.

Aİ-nin genişlənmə prosesi ilə yanaşı, yeni qoşulan ölkələr əlaqəsi kəsilmiş və nisbətən kiçik enerji bazarlarını birləşdirərək səmərəliliyi artırmağa çalışırlar. Enerji (elektrik və təbii qaz) şəbəkələrini bir-birinə bağlayaraq və enerji bazarlarını liberallaşdırmaqla Aİ miqyasında enerji bazarı yaratmaq məqsədi daşıyır.

Aİ enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və davamlı inkişafı təmin etmək üçün vahid Avrasiya enerji bazarı yaratmağı qarşısına məqsəd qoyub. Bu səbəbdən, “Çoxlu Boru Kəməri Siyasəti”nə əməl etməklə enerji idxalında resurs müxtəlifliyi yaratmağı planlaşdırır. Ona görə də enerji ehtiyacını böyük ölçüdə ödəyi Rusiya və Şimali Afrika ilə yanaşı, gələcəkdə mütləq Orta Asiya və Xəzər ehtiyatlarına çatmaq istəyir.

Rusiya Federasiyası (Rusiya) dünyanın ən böyük təbii qaz ehtiyatlarına (48 trilyon m³, dünya qaz ehtiyatlarının 26,7%-i) və əhəmiyyətli neft ehtiyatlarına (72,3 milyard barel, dünya neft ehtiyatlarının 6,1%-i) malikdir (BP, 2008). Bu ölkə dünyanın ən böyük təbii qaz ixracatçısı, ikinci neft ixracatçısı və üçüncü ən böyük enerji istehlakçısıdır. Böyük enerji potensialı və xüsusilə təbii qaz ixracatçısı olan Rusiya global enerji bazarında, xüsusilə Aİ və Asiya-Sakit Okean regionunun qabaqcıl texnologiya ölkələrində çox əhəmiyyətli bir strateji gücdür.

Rusiyanın enerji təhlükəsizliyi; Bu, təbii qaz hasilatı və boru kəmərlərinin paylanması sektorunda öz üstünlüyünü qorumaq deməkdir. Bunun üçün getdikcə daha çox statistik siyasət həyata keçirilir. Dünyanın təbii qaz ehtiyatlarının 25%-nə sahib olan Rusiyanın təbii qaz inhisarçısı “Qazprom” 150.000 km boru kəməri şəbəkəsi ilə təkcə keçmiş SSRİ daxilində enerji daşımalarını deyil, həm də Şərqi Avropanın qaz istehlakının 35%-ni təmin edən xüsusi mövqeyə malikdir. Əslində,

Belarus, Ukrayna, Litva və Moldovanın təbii qaz nəqli tamamilə Qazprom tərəfindən idarə olunur.

ABŞ-ın region üçün “Birdən çox boru kəməri”, “Şərq-Qərb enerji dəhlizi” və s. Müxtəlif layihələr və strategiyalar hazırlamaq cəhdlərinə baxmayaraq, Rusiyanın bölgə üzərindəki suverenliyi pozulmayıb və yeni razılaşmalar və sərmayələrlə bəzi sahələrdə bu hökmranlıq artıb.

Rusiya zəngin təbii sərvət ehtiyatlarından istifadə etməklə bir tərəfdən ona bağlı olduğu ölkələrdə effektivliyini artırır, digər tərəfdən də rəqib ola biləcək Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan kimi ölkələrlə ikitərəfli müqavilələr bağlayır. gələcəkdə. İxrac olunan təbii qazın qiyməti və müqavilə şərtləri ilə bağlı bəzi rahatlıqlar müqabilində Gürcüstan, Moldova, Belarus, Bolqarıstan və s. Ölkələrin infrastruktur sistemləri Rusiyanın əlindədir.

9 milyon 596 min m² nəhəng bir ərazidə dünya əhalisinin 20%-nə ev sahibliyi edən Çin (Çin Xalq Respublikası) böyük bir dinamizm, sosialist siyasi sistem daxilində çox sürətli inkişaf prosesini (illik 17% artım tempi) yaşamışdır. İqtisadi artım tendensiyası hazırlanan proqnozlarda proqnozlaşdırıldığı kimi reallaşarsa, Çinin 2020-ci ildə ABŞ-dan daha çox yerli istehsal edə biləcəyi təxmin edilir.

1978-ci ildə həyata keçirilən islahat və açıq siyasət nəticəsində Çinin böyük inkişaf addımı 2004-cü ilə qədər enerji istehlakını 245% artırdığı halda, eyni dövrdə enerji istehsalı yalnız 194% artmışdır. Davam edən sənayeləşmə və urbanizasiya enerji tələbatını daim artırarsa da, milli ehtiyatlar getdikcə qeyri-kafi olur.

Dünya enerji istehlakında payı sürətlə artan mühüm idxalçı ölkələr sırasında olan Çin dünya neft istehlakının 8%-ni reallaşdırır. Çin hələ də əhalisinə nisbətən çox məhdud miqdarda təbii qaz və az miqdarda neft istehlak edir, çünki 61 milyard ton (dünya kömür ehtiyatlarının təxminən 13%-i) dünyanın ən zəngin kömür yataqlarına malikdir. Bununla belə, durmadan artan iqtisadi artımla Çinin neft və qaz tələbatının yaxın illərdə sürətlə artacağı və hətta ABŞ-ı da keçərək dünyanın ən böyük neft və qaz idxalçısı olacağı gözlənilir.

Enerji resursları ölkə daxilində bərabər paylanmayıb. İqtisadi inkişafın və buna görə də enerji istehlakının yüksək olduğu şərq bölgələrində enerji resursları qıtdır.

Bununla belə; Enerji ehtiyatlarının zəngin olduğu qərb və şimal əyalətlərində istehlak aşağıdır. Ona görə də enerjinin qərbdən şərqə ötürülməsi üçün yeni infrastruktur layihələri nəzərdə tutulur. Bunlardan ən mühümü Uyğur Muxtar Bölgəsindən təbii qazın boru kəməri ilə şərq əyalətlərinə çatdırılması layihəsidir.

Çinin səmərəli enerji mənbələri olan neft və təbii qazda imkanlarının məhdud olması, qeyri-kafi texnoloji quruluş, resursların coğrafi bölgüsü və inzibati mexanizmlərdəki problemlər enerji təchizatı imkanlarına zərbə vurur və vahid istehsalda istifadə olunan enerji miqdarının artmasına səbəb olur.

Hindistan dünyanın ən çox neft istehlak edən 10 ölkəsindən biridir. Hindistanda ümumi enerji istehlakının 40%-dən çoxu neft və təbii qazın payına düşür. İstifadə etdiyi neftin 70%-ni və təbii qazın 50%-ni idxal edən Hindistan hər il orta hesabla 7,5 milyon kubmetr təbii qaz idxal edir. Daxili neft istehlakı daim artır (hər il orta hesabla 5,5%) və tələbat artıq yerli istehsalı ötdüyü üçün Hindistan idxaldan çox asılıdır.

Hindistan da Çin kimi getdikcə artan əhalisi və istehsal gücü ilə artan enerji tələbatını ödəmək və getdikcə qeyri-sabit olan Fars körfəzindən asılılığı azaltmaq üçün Xəzər regionuna sərmayə qoyaraq enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. ABŞ-ın bütün etirazlarına baxmayaraq, İran-Pakistan-Hindistan arasında 2007-ci ildən bu yana tikiləcək və 4,6 milyard dollara başa gələcək 2670 km-lik təbii qaz kəməri layihəsi gündəmə gətirilib.

Bu ölkələr üçün Xəzər regionundan çıxarılan neft və təbii qazın ABŞ-ın nəzarəti və nəzarəti olmadan Qazaxıstan vasitəsilə Çinə, Türkmənistan və Pakistan vasitəsilə Hindistana nəqli böyük əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ nöqtəyi-nəzərindən Xəzərin ehtiyatlarına nəzarət və Çin və Hindistanın bu resurslara sərbəst çıxışının qarşısının alınması birinci prioritet məsələ kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə sərhəd qonşuları olan Çin-Hindistan və Pakistan arasında enerji və təhlükəsizlik siyasəti günü-gündən güclənir.

Bu gün istehlak etdiyi enerji qaynaqlarının yarısını idxal edən Türkiyədə həyata keçirilən enerji siyasətləri dünya enerji sektorunun ümumi strukturundan çox təsirlənir. Türkiyədə demək olar ki, bütün növ enerji mənbələri olsa da, geoloji və

təbii quruluşdan asılı olaraq, linyitdən başqa qalıq ehtiyatlarının ehtiyatları kiçikdir və istehsalı çox aşağı səviyyədədir.

Türkiyədə istehlak edilən ilkin enerjinin 39%-i neft, 27%-i təbii qaz, 27%-i kömür və 13%-i bərpa olunan enerji mənbələrindən təmin edilir. Enerji istehlakında idxalın payı 70%-ə yaxındır. Enerji baxımından xarici asılılığın yüksək olması ilə yanaşı, təbii qaz idxalının 65%-i Rusiya Federasiyasından həyata keçirilir və bu, enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətli problemlər yaradır.

Enerji ehtiyacının yüzdə 70-dən çoxunu idxal edən Türkiyə neft qiymətlərinə təsir edə biləcək hər hansı hadisəni yaxından izləməlidir. Türkiyənin ildə təqribən 170 milyon barel neft idxal etdiyini nəzərə alsaq, hər 1 dollarlıq qiymət artımı neft idxalının maya dəyərini 170 milyon dollar artıraraq cari açığa mənfi təsir göstərir.

Bu layihələrin başa çatması ilə Türkiyə Şimal-Cənub Enerji Dəhlizinə namizəd olmaqla yanaşı, yaxın gələcəkdə Şərq-Qərb Enerji Dəhlizinə namizəd olan Aİ ölkələrini enerji böhranından xilas edəcək əsas ölkəyə çevriləcək. gələcək. Beləliklə, Aİ ilə qurulacaq enerji əməkdaşlığı Türkiyənin tam üzvlük prosesində əhəmiyyətini daha da artıracaq.

3.2. Füzuli rayonunda infrastrukturunun bərpası, yenidən qurulması ilə bağlı zəruri tədbirlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Regional iqtisadiyyatın infrastrukturunun inkişafı üzrə proqnozlaşdırmanın və strateji planlaşdırmanın səmərəliliyini artırmaq üçün regional infrastrukturun inkişafı üçün strateji prioritetləri formalaşdırmaq lazımdır; yeni perspektivli xidmətlərin, məhsulların və texnologiyaların müəyyən edilməsi; inkişaf etmiş kommunikasiya sisteminin mövcudluğu, yaradıcılıq, ekspert biliklərinin çıxarılması, qarşılıqlı əlaqə və sübutlar, proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın adekvat və mütərəqqi üsullarından istifadə; infrastrukturun vəziyyəti meyarına uyğun olaraq regionların diaqnostikası; xarici və daxili maddi və qeyri-maddi amillərin təsiri altında infrastrukturun inkişafının qiymətləndirilməsi.

Eyni zamanda, xarici mühitin və daxili mühitin dinamikliyi ilə əlaqədar olaraq, reallıqları müəyyən şərtlərdə mümkün olan mümkün gələcək variantlarına əsaslanmaq lazımdır: inkişaf ssenarilərinin düzgün formalaşdırılması, müəyyən bu və ya digər optimal ssenariyə üstünlük verilməsinə dair konsensus, onun həyata keçirilməsi üçün görülən tədbirlər. Bu, ənənəvi proqnozlaşdırmadan qat-qat mürəkkəb prosedur olan foresight prosedurunun aktuallığını və zəruriliyini müəyyən edir. Foresight (ingilis dilindən Foresight - gələcəyə baxış, uzaqgörənlik) texnologiya və elm, hökumət, iqtisadiyyat və cəmiyyət sahəsində keyfiyyətə yeni nəticələr əldə etmək üçün prioritetləri inkişaf etdirmək və xeyli sayda iştirakçıları səfərbər etmək üsuludur. Buna görə də, əgər proqnoz, sanki, yenidən nəzərdən keçirilə bilən tam modifikasiyadırsa. Region iqtisadiyyatının infrastrukturunun inkişafı üçün proqnozlaşdırmanın və strateji planlaşdırmanın effektivliyini artırmaq üçün regional iqtisadiyyatın inkişafı üçün strateji prioritetləri formalaşdırmaq lazımdır. regional infrastruktur; yeni perspektivli xidmətlərin, məhsulların və texnologiyaların müəyyən edilməsi; inkişaf etmiş kommunikasiya sisteminin mövcudluğu, yaradıcılıq, ekspert biliklərinin çıxarılması, qarşılıqlı əlaqə və sübutlar, proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın adekvat və mütərəqqi üsullarından istifadə; infrastrukturun vəziyyəti meyarına uyğun olaraq regionların diaqnostikası;

xarici və daxili maddi və qeyri-maddi amillərin təsiri altında infrastrukturun inkişafının qiymətləndirilməsi.

Eyni zamanda, xarici mühitin və daxili mühitin dinamikliyi ilə əlaqədar olaraq, reallıqları müəyyən şərtlərdə mümkün olan mümkün gələcək variantlarına əsaslanmaq lazımdır: inkişaf ssenarilərinin düzgün formalaşdırılması, müəyyən bu və ya digər optimal ssenariyə üstünlük verilməsinə dair konsensus, onun həyata keçirilməsi üçün görülən tədbirlər.

Bu, ənənəvi proqnozlaşdırmadan qat-qat mürəkkəb prosedur olan foresight prosedurunun aktuallığını və zəruriliyini müəyyən edir. Foresight (ingilis dilindən Foresight - gələcəyə baxış, uzaqgörənlik) texnologiya və elm, dövlət, iqtisadiyyat və cəmiyyət sahəsində keyfiyyətə yeni nəticələr əldə etmək üçün prioritetləri inkişaf etdirmək və xeyli sayda iştirakçıları səfərbər etmək üsuludur.

Uzaqgörənliyin məqsədi təkcə prioritet həll, təfərrüatlı ssenarilər və ya sağlam iqtisadi modellər tələb edən problemlə aspektlər üzrə “analitik proqnozun” işlənilməsi deyil, həm də prosesin əsas iştirakçılarının söylərini birləşdirməyə, fəal işin təşkilinə meyldir. P.Bekker öz əsərində qeyd edir ki, proqnozları öyrənilən mövzuların əhatə dairəsinə görə təsnif etmək olar: vahid, yəni proqnoz elmi və sosial dəyişikliklərin bütün spektrini əhatə edir; makro səviyyədə, yəni. proqnoz bir sıra sahələri əhatə edir; mezol səviyyəsində proqnoz bir tədqiqat sahəsini əhatə edir; mikro səviyyədə bir sahibkar firması üçün konkret tədqiqat layihəsinin və ya məhsulun inkişafı üçün proqnoz verilir.

Foresight metodoloji alətlər toplusuna bu gün müxtəlif elmlərdə və tətbiqi sahələrdə mövcud olan biliklərin formalaşdırılmasının müxtəlif üsulları, həm ənənəvi proqnozlaşdırma, təhlil və ideyaların inkişafı üsulları, həm də uzaqgörənlik fəaliyyəti zamanı formalaşan innovativ yaradıcı üsullar daxildir. Bu gün uzaqgörənlikdə istifadə olunan əsas metodlar onun müxtəlif funksiyalarını əks etdirir - analitik (mövcud şərtlərin öyrənilməsi), proqnozlaşdırıcı (meyilləri proqnozlaşdırmaq), yaradıcı (gələcək haqqında yeni fikirləri müəyyənləşdirmək). Bir sıra üsullar müəyyən edilmiş funksiyalarla yanaşı tərtibatçıların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Bu metodların təsviri dissertasiyanın əhatə dairəsi xaricindədir,

yalnız qeyd edirik ki, metodların məzmununa əsasən ekspert panelləri, ssenarilər və “yol xəritəsi” metodu aktiv proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma üçün ən uyğundur. Mühüm məqam həm də konkret məsələnin həlli üçün ən uyğun proqnoz vasitələrinin, metodlarının və yanaşmalarının seçilməsidir. Əsas alətlər arasında fərqlənir: nəşrlərin öyrənilməsi; patent araşdırması; müqayisə; bazar araşdırması, trend araşdırması; verilənlər bazası araşdırması; yaradıcılıq üsulları; texnoloji nəzarət; trend ekstrapolyasiyası; sistem dinamikasının modelləşdirilməsi; çoxxətli modelləşdirmə; gələcəyin modelləşdirilməsi; sistematik müştəri sorğusu; risk/xərc təhlili. Uzaqgörənlik mütəxəssislərin sorğusuna əsaslanan uzunmüddətli proqnozlaşdırma texnologiyası hesab edilir. Bu, innovativ və iqtisadi inkişafın strateji istiqamətlərinin ekspert qiymətləndirilməsi, uzunmüddətli perspektivdə regional iqtisadiyyatın infrastruktur təminatına təsir göstərə biləcək texnoloji sıçrayışların aşkarlanması üçün metodlar toplusudur. Prioritetdə proqnoz obyektiv hərəkətləri müəyyənləşdirirsə və gələcək inkişafın istiqamətini və ya istiqamətlərini göstərsə, o zaman uzaqgörənlik gələcəyin "görünüşündən" asılı olaraq mümkün addımların bir variantına üstünlük verilməsini göstərir, yəni. əslində, perspektivlərin layihələndirilməsinə və ona nail olmaq üçün tədbirlərin, eləcə də onların tənzimlənməsi üçün şəraitin axtarışına yönəlmişdir. Buna görə də, uzaqgörənlik təkcə proqnozlaşdırma alətləri toplusu deyil; gələcəyi müəyyən etmək üçün real imkan yaradır, yəni. innovasiya dinamikasının dizayn perspektivini müəyyən edir. Bundan əlavə, regional iqtisadiyyatın inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırmasının səmərəliliyini artırmaq üçün sadalanan bəzi uzaqgörənlik üsullarını daha ətraflı nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirik. Regionun infrastruktur təminatının proqnozlaşdırılmasında ekspert panelləri metodunun tətbiqi. Bu üsul eyni vaxtdan sonra eyni respondentlər qrupundan məlumatların təkrar toplanmasından ibarətdir. Şura xüsusi seçilmiş şəxslər (ekspertlər) qrupundan və ya rayonun ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri əsasında formalaşdırılır. Beləliklə, panel bir növ davamlı nümunədir. O, regionun infrastrukturunda baş verən dəyişiklikləri düzəltməyə, infrastruktur təminatında müəyyən proseslərin inkişaf dinamikasını tədqiq etməyə imkan verir. Tədqiqatın istiqamətləri və məqsədinə

əsasən onlarla bağlı aşağıdakı ekspert panellərini ayırmaq olar: məhsul paneli (məhsulun monitorinqi), intellektual panel, texnologiya paneli (infrastruktur və texnologiya monitorinqi), iqtisadi panel, marketinq paneli. Regional iqtisadiyyatın infrastruktur təminatının hərtərəfli qiymətləndirilməsi zərurəti ilə əlaqədar müxtəlif ekspert paneli formatlarından istifadə edilməlidir³²⁶. Regionun infrastruktur təminatında uzaqgörənlik prosedurunun bu kreativ metodunun tətbiqinin ardıcılığı və əsas məqamları göstərilmişdir. Bu üsul əsasən bütün forsight layihələrində istifadə olunur. 12-20 nəfərdən ibarət ekspert qrupuna müasir informasiya-analitik işlənmələrdən və materiallardan istifadə etməklə bir neçə ay ərzində regionun infrastrukturunun inkişafının ehtimal olunan istiqamətləri üzərində düşünmək imkanı verilir.

Proqnoz sistemində regionun infrastrukturunun gələcək inkişafı üçün ssenarinin hazırlanmasında əsas addım müəyyən edilmiş strateji prioritetlər toplusuna diqqətin yönəldilməsidir. Bu məqsədlər üçün infrastruktur təminatındakı dəyişikliklərdən asılı olaraq regional iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarını diqqətlə öyrənmək, infrastruktur təminatına təsir göstərən maddi və qeyri-maddi xarakterli xarici və daxili mühit amillərini müəyyən etmək lazımdır. əvvəlki parametrlərdə edilən bölgə. “Gələcəyin ssenariləri”nin hazırlanmasında hərəkətlərin ardıcılığı aşağıdakı kimidir. Ssenari - proqnozlaşdırıla bilən yekun vəziyyəti verən məlum ehtimalla məntiqi bir-biri ilə əlaqəli hadisələrin və mərhələlər ardıcılığının əlaqələndirilməsindən ibarət gələcək mənzərənin xarakterik xüsusiyyətidir. Regional infrastrukturun inkişafı üçün əsas və alternativ ssenarilər kimi müəllif müəyyən edilmiş strateji prioritetlərə uyğun hədəflərin seçilməsini təklif edir. Yol xəritəsi şərtləşdirilmiş tədqiqat obyektinin – texnologiya, məhsul, biznes, şirkət, sənayenin dinamikasının mərhələli ssenarisinin vizual təsviridir.

Beləliklə, rayonun infrastrukturunun inkişafı üçün yol-texnoloji xəritələrin tərtibi üsulu, müəllifin fikrincə, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin edən ssenari yanaşmasının mütərəqqi formasıdır. Yol xəritələri regional iqtisadiyyatın infrastruktur təminatının inkişafı üçün proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanı əlaqələndirir və bu prosesin əsas mərhələlərini “keçmiş-indiki-gələcək” prinsipinə

uyğun olaraq zaman məkanında strukturlaşdırır. Yol xəritələri təkcə mümkün ssenarilər deyil, həm də onların ehtimal olunan gəlirliliyini tədqiq etməyə, həmçinin infrastruktur dəstəyinin iqtisadi səmərəliliyinə və resurs xərclərinə əsaslanaraq ən yaxşı yollara üstünlük verməyə imkan verir.

Regional infrastruktur həm bütün fəaliyyət sahələrində müəssisələrin, həm də regionun əhalisinin və hakimiyyət orqanlarının geniş spektrli həyati tələbatlarının ödənilməsinə yönəlmiş konkret xidmətlər göstərən obyekt və müəssisələrin nisbətən qapalı sistemidir. Bölgənin infrastrukturunu ərazinin iqtisadi, sənaye və sosial komplekslərinin fəaliyyətini təmin edən xüsusi sistemlər toplusu kimi qəbul edilir. Regional iqtisadi sistemin alt sistemi kimi çıxış edərək, idarəetmə prosesində fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsinə şərait yaradır. Bundan əlavə, özü də ictimai əmək bölgüsünün nəticəsidir. İnfrastruktur, digər məsələlərlə yanaşı, həm əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün xarici mühit, həm də regional məhsuldar qüvvələrin mühüm elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, regional infrastrukturun idarə olunması prosesi əldə edilmiş vəziyyətin təhlili ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, ilk növbədə, bir tərəfdən, obyektlərin regionun infrastrukturunun bütün elementləri ilə balanslaşdırılmış olub-olmadığını müəyyən etmək lazımdır, yəni eyni dərəcədə ahəngdar şəkildə inkişaf edib-etmədiklərini və digər tərəfdən, müəyyən bir bölgədə əhalini nə dərəcədə qane edə bildiklərini. Regional dövlət orqanlarının regionun infrastrukturunun tənzimlənməsi üzrə fəaliyyəti onun nəqliyyat infrastrukturundan tutmuş sosial və maliyyə komponentlərinə qədər bütün sahələrində həyata keçirilir. Bundan əlavə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə ifadə olunan inkişaf səviyyəsi həm regional istehsal prosesinin sabitliyinə, həm də hər hansı bir bölgənin hər bir sakininin həyat və fəaliyyətinin bütün aspektlərinə birbaşa təsir göstərir. İnfrastrukturun regional tarazlığı müəyyən bir ərazidə, onun fəaliyyət imkanlarına və nəticələrinə və regionun ehtiyaclarına uyğun olaraq infrastruktur komponentlərinin inkişaf səviyyəsində sabit ardıcılığı nəzərdə tutur. Təsis qurumlarının iqtisadi müstəqilliyi və davamlı inkişafının şərtlərindən biri, elementləri bərabər şəkildə inkişaf etdirilən və müvafiq

xidmətlərdə daxili tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş infrastrukturunun yüksək səviyyədə inkişafıdır. Bölgənin ehtiyaclarına istiqamətlənmə regional inkişafın xüsusiyyətlərini formalaşdırır ki, bu da daha çox daxili infrastrukturun inkişaf nisbətləri ilə bağlıdır. Regionun infrastrukturunu (onun bütün elementləri) sabitliyi qoruyub saxlamaqla davamlı və bərabər inkişaf etdikdə, onun tərkibində qeyri-mütənasiblik yaranmır. Regional infrastrukturun tarazlı (balanslaşdırılmış) inkişafı onun bütün komponentlərinin regional iqtisadiyyatın inkişafının ayrılmaz sistem kimi qəbul edilən prioritet məqsədlərinə tabeçiliklə əlaqələndirilmiş dinamizmini nəzərdə tutur. Hadisələrin bu cür inkişafına müxtəlif resursların birləşməsindən istifadə etməklə nail olmaq olar, lakin son nəticə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər, bu isə o deməkdir ki, regional infrastrukturda tarazlığın əldə edilməsi iqtisadi prosesin müxtəlif səmərəliliyi ilə həyata keçirilə bilər. Regional infrastrukturun balansının əldə edilməsi prosesi, əslində, daimi olmalıdır. Bu, iqtisadi şəraitin daim dəyişməsi ilə əlaqədardır ki, bu da ərazinin iqtisadi inkişafının infrastruktur komponentinin balansına getdikcə daha çox yeni tələblər qoyur. Başqa sözlə desək, köhnə balans idealları mənəvi cəhətdən köhnəlib, yeniləri isə hələ inkişaf etdirilməyib. Bundan əlavə, bir qayda olaraq, regional infrastrukturun formalaşması ölkəmizin hər bir regionunun özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərindən təcrübə alınmış şəkildə baş verir. Bunun nəticəsidir ki, regional iqtisadiyyatın təbii vəziyyəti tam tarazlıq deyil, iqtisadi tarazlıqdır. Buna uyğun olaraq, regional inkişafa nail olmaq sahəsində regional hakimiyyət orqanlarının prioritet vəzifələrindən biri regional infrastrukturun hər bir komponentinin balansının təmin edilməsidir. Ayrı-ayrı komponentlər (təminat, istehsal, innovasiya, investisiya, sosial və bazar) kontekstində infraqurudən istifadənin mövcudluğu və səmərəliliyi baxımından regionların təhlili göstərdi ki, ayrı-ayrı regionlarda ayrı-ayrı infrastruktur komponentlərinin inkişaf səviyyəsi dəyişir. əhəmiyyətli dərəcədə, bu da onlar arasında balansın olmamasından xəbər verir.

Öz növbəsində, bəzi subyektlərinde infrastrukturun inkişafında geriləmə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi baxımından regional fərqlərin daha da artmasına səbəb olur. Beləliklə, regional infrastrukturun inkişafına onun effektivliyi və

təhlükəsizliyinin təklif olunan hərtərəfli öyrənilməsi əsasında köklü yeni yanaşmanın hazırlanması zəruri görünür, onun əsas məqsədləri:

1) hər bir regionun infrastrukturunun gücləndirilməsi, o cümlədən təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onun effektivliyinin artırılması; 2) onun davamlı inkişafına nail olmaq üçün konkret regionda infrastruktur komponentlərinin tarazlığına və ardıcılığına nail olmaq; 3) sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionların differensiasiyasının daha da hamarlaşdırılması. Aparılan regionların klaster tipologiyasına uyğun olaraq, biz regionların infrastrukturunun tarazlığını təmin etmək üçün üç əsas siyasət istiqamətini təklif edirik:

1) stimullaşdırıcı istiqamət (inkişaf və səmərəlilik baxımından liderlərin və super-liderlərin regionlarına tətbiq edilir) regional infrastruktur), mövcud potensialın birləşdirilməsinə və istifadəsinə, habelə inkişafın innovativ relslərə köçürülməsinə yönəldilmiş;

2) aktivləşdirici istiqamət (regional infrastrukturun inkişafı və səmərəliliyinin orta səviyyəsinə malik regionlara tətbiq edilir) bu ərazilərin potensialının üzə çıxarılmasına yönəldilir;

3) sarsıntı istiqaməti (regional infrastrukturun inkişafı və səmərəliliyi əhəmiyyətsiz və aşağı səviyyədə olan regionlara şamil edilir) onun komponentləri üçün çatışmayan infrastruktur elementlərinin formalaşmasına və ya mövcud olanların daha intensiv inkişafına yönəldilir.

Dəstəkləyici infrastrukturun qiymətləndirilməsinə nəqliyyat və informasiya təhlükəsizliyi göstəriciləri nöqtəyi-nəzərdən baxılır. İstiqamətlərin formalaşdırılmasının rahatlığı üçün təminat və icra göstəricilərinin dəyərlərinin yaxınlığına görə gələcək tədqiqatlar üçün tərəfimizdən üç qrupa birləşdiriləcək beş region klasteri müəyyən edilmişdir. Birinci qrupa komponentləri təmin edən infrastrukturun ən yaxşı göstəricilərinə malik regionlar daxildir. İkinci qrupa birinci qrupa keçmək potensialı olan, lakin müəyyən göstəricilər üzrə nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi aşağı olan regionlar daxildir.

Nəhayət, üçüncü qrupda, əksər regionlarda nəqliyyat infrastrukturunun daha böyük inkişafı müşahidə edilir, lakin informasiya komponenti ilk iki qrupa nisbətən

xeyli az inkişaf etmişdir. Yuxarıda göstərilənlərə uyğun olaraq, bu sahədə stimullaşdırıcı istiqamət dəstəkləyici infrastrukturun inkişafında mövcud uğurları möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır; aktivləşdirmə istiqaməti, ilk növbədə, dəstəkləyici infrastrukturun informasiya komponentinin inkişafı, eləcə də nəqliyyat komponentindəki çatışmazlıqların düzəldilməsi ilə bağlıdır; sarsıdıcı istiqamət nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına yönəlib, çünki üçüncü qrupun regionlarında olduğu kimi, bu komponentin təhlükəsizliyinin və effektivliyinin ən aşağı göstəriciləri qeyd olunur. Buna əsaslanaraq, regional infrastrukturun tarazlığının təmin edilməsinin stimullaşdırıcı istiqaməti çərçivəsində regionların istehsal infrastrukturunun innovativ potensialının stimullaşdırılması ilə yanaşı, inkişaf etmiş əlaqələrin davamlılığının gücləndirilməsi tədbirləri də nəzərdə tutulacaqdır. Aktivləşdirmə istiqaməti çərçivəsində, əsasən, rayon iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində (məsələn, bir sıra rayonlarda bu cür tədbirlər hasilat sənayesində, digərlərində isə mədənçixarma sənayesində tələb olunur) istehsal infrastrukturunun zəif yerlərinin düzəldilməsi üzrə tədbirlər cəmlənir.

Bundan sonra biz regional infrastrukturun investisiya komponentinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərini hazırlayacağıq. Bu halda stimullaşdırıcı istiqamət milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində investisiya dinamikası səviyyəsi orta ölkə səviyyəsindən yüksək olan regionlara yönəldilmişdir və buna görə də onun çərçivəsində həyata keçiriləcək tədbirlər investisiya fəaliyyətinin hərtərəfli stimullaşdırılmasını təmin edəcəkdir. onun milli iqtisadiyyatın innovativ sahələrinə istiqamətlənməsi və kapitalın ayrı-ayrı regionlar arasında, eləcə də regionlar və xarici dövlətlər arasında hərəkətinin gücləndirilməsi. Aktivləşdirmə istiqaməti investisiya aktivliyi, eləcə də investisiya göstəriciləri orta səviyyədə olan regionlarda həyata keçirilməlidir. Sarsıntılı istiqamət investisiyaların həcmində mənfi dinamika olan regionlara yönəlib və buna görə də bütün sahələrdə dövlət himayədarlığı və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması tədbirləri öz əksini tapmalıdır.

Orta səmərəli rayonlar üçün hazırlanmış aktivləşdirmə istiqaməti onlarda qaz, isti su və döşəmə elektrik sobaları, kitabxana fondları ilə bağlı yaranmış

problemlərin həllinə yönəlib. Səmərəliliyi az olan bölgələrə münasibətdə istilik və su təchizatı üçün yaşayış binalarının yaxşılaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi, tibb, təhsil və idman infrastrukturunun inkişafı ilə bağlı silkələnmə istiqaməti təklif olunur. Belə ki, regionun infrastrukturunun tarazlığının təmin edilməsi infrastruktur obyektlərinin coğrafi mövqeyi, təbii-iqlim şəraiti, innovasiyaların intensivləşməsi, regionlarda bazar münasibətlərinin inkişafı nəzərə alınmaqla regionların qeyri-bərabər inkişafını nəzərə almağa imkan verir. region və birlikdə regionlarının iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə imkan verəcək iqtisadi inkişafın bir çox digər amilləri. Regional infrastrukturun tarazlığını təmin etmək üçün hazırlanmış tədbirlər kompleksinin tətbiqi regional infrastrukturun alt sistemlərinin əlaqələndirilməsinə, onun əlaqələri arasında ərazi və sahə proporsiyalarının təmin edilməsinə, regional infrastrukturun iyerarxiyasına nail olunmasına, yəni onun obyektlərinin tərkibi, müəyyən ərazilərin ölçüsü və iqtisadi əhəmiyyəti arasında əlaqəni təmin etmək; regionların müvafiq infrastruktur elementləri ilə təmin olunması, habelə ondan istifadənin səmərəliliyi baxımından onların inkişafındakı qeyri-mütənasiblikləri düzəltmək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələr və təkliflər formalaşdırılır.

➤ Füzuli rayonunun coğrafi yerləşməsi burada nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi iqtisadi baxımdan olduqca əlverişlidir. Buna görədir ki, rayon gələcək dövəmdə beynəlxalq nəqliyyat-lobistika mərkəzi kimi qiymətləndirilir. Bütün nəqliyyat növlərinin inşası üçün uyğun olan mövcud coğrafi mövqe nəzərə alınaraq bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin və işlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

➤ Tədqiqat işi ölkə üçün hal-hazırda ən aktual məsələlərdən biri olan Qarabağ və Füzuli iqtisadi rayonlarının iqtisadi və sosial inkişafa inteqrasiyası fonunda füzuli rayonunda biznes infrastrukturunun yaradılması və inkişaf perspektivlərini əhatə edir. Zəngilan rayonunda investisiya imkanları hər bir sektor üzrə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmiş, rayonun potensialı qiymətləndirilmişdir. Burada tarixi, coğrafi, ərazi xarakteristikasının verdiyi imkanlar daxilində kənd təsərrüfatı, mədən, turizm və digər sahələrin tərəqqisi, sahibkarlığın müxtəlif formalarında şəbəkələrin yaradılması xüsusiyyətləri dəyərləndirilmişdir. Biznes infrastrukturunun inkişafı üçün müasir xarici təcrübə mexanizmləri də təhlil edilmişdir ki, işğaldan azad olunan ərazilər içərisində infrakturun inkişafına dair layihələrin rayonda tətbiq edilməsi vəziyyətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olmuşdur.

➤ Füzuli rayonunun biznes infrastrukturuna birbaşa təsir edən rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi alış-satış prosesinin sürətlənməsinə, ticarət üzrə elektronlaşmanın artırılması kənd sahibkarlarına öz məhsullarının satışını onlayn platforma üzərindən daha rahat həyata keçirməyə, çatdırılma xidmətlərində də innovativliyin təmin olunması ilə müştəri razılığının artırılmasına təkan verəcəkdir.

➤ Füzuli rayonunu müxtəlif perspektivlərdən təhlil edərək yeni inkişaf istiqamətlərini müəyyən edərək rayonda biznes infrastrukturunun qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün ümumi tövsiyə verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı təklifləri qeyd edə bilərik:

Füzuli rayonunun həm iqtisadi, həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi formalaşmasının üstünlüklərinin təhlil edilməsi;

Sahibkarlığın geniş şəbəkələrin yaradılması üçün imkanların müəyyən olunması

Biznes mühitinin tərəqqisi fonunda müasir yerli və xarici təcrübə və mexanizmlərin tətbiq olunması şəraitinin qiymətləndirilməsi və bu aspektdən konsepsiyalar hazırlanaraq kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək mexanizmləri kimi yeni innovativ layihənin tətbiq edilməsi mümkünlüyünün təhlil edilməsi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (20052015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”, 14 fevral 2005-ci il.
2. “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il fərmanı.
3. «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə təbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanı.
4. «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, 16.05.2000.
5. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat-2003, BMT-nin İnkişaf Proqramı, Bakı, 2004
6. Azərbaycan Respublikasında islahatlar: ilkin nəticələr, problemlər və perspektivlər. Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2003, 371s.
7. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2004
8. Azərbaycanda göstərilən tibbi xidmətlərin vəziyyəti haqqında əhalinin rəyinə dair bülleten. Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi 2000.
9. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri və problemləri (elmi işlər toplusu), I buraxılış, Bakı, Elm, 2000
10. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri və problemləri (elmi işlər toplusu), II buraxılış, Bakı, Elm, 2001
11. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri və problemləri. İqtisadi islahatlar mərkəzinin elmi işlər toplusu. IV buraxılış, Bakı, 2003
12. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri və problemləri / İqtisadi islahatlar mərkəzinin elmi işlər toplusu, XII buraxılışı. Bakı: Elm, 2012, 280 s.
13. Azərbaycanda Mədəniyyət 2003, Statistik məcmuə, Bakı, Azərbaycan

Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2003

14. Azərbaycanca sahibkarlıq. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, 2004

15. Azərbaycanca Səhiyyə 2003, Statistik məcmuə, Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2003

16. Azərbaycanca Təhsil 2003, Statistik məcmuə, Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2003

17. Azərbaycanca yoxsulluğun azaldılması sahəsində dövlət proqramı. Aralıq sənəd. «QAPP-POLİQRAF», Bakı, 2001

18. Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin təhlili. Yekun hesabat. USAID. 18 mart 2009-cu il.

19. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2003. Bakı. «Səda» nəşriyyatı, 2003, 773s.

20. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Statistik məcmuə, Bakı, Səda, 2015.

21. Cəbiyev R.M. Azərbaycanca bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı, Bakı, AzTU, 2000.

İngilis dilində

1. “The National Strategy to Secure Cyberspace,” Feb 2013.

2. A. Hildick-Smith, “Security for Critical Infrastructure SCADA Systems,” GSEC Practical Assignment, Version 1.4c, Option 1, 2009.

3. Akitoby, B., Hemming, R., Schwartz, G.: Public Investment and Public-Private Partnerships. International Monetary Fund, Economic Issues, Washington, D.C. (2007)

4. Aoki, N. and P. Roberts. “Transport as a Factor in the Investment Climate”, Transport Notes, No. TRB-34, World Bank Group, Washington DC: 2006.

5. Gellman, B. “Cyber-attacks by Al Qaeda feared,” Washington Post, 27 June 2012.

6. Chu, C., Durango-Cohen, P.: Estimation of infrastructure performance models using state-space specifications of time series models. Transportation

Research Part C: Emerging Technologies 15, 17–32 (2007)

7. Damnjanovic, I., Zhang, Z.: Applying method of moments to model reliability of pavements infrastructure. *ASCE Journal of Transportation Engineering*, (2006)

8. Digital Bond Inc., “Control Center Protection Profile for Industrial Control Systems.” Version 0.50, Draft, 17 Feb 2011.

9. Babaeva Z.S., “Problems and contradictions of the financial system of the agro-business industry of Russia in contemporary conditions and methodological aspects of their overcoming”, 2017, vol. 20, 467-482 p.

10. Babayev M.R., Babayeva L.O., “Development Directions of The Karabakh Economy Based On The Concept Of Regulation Of Regional Socio-Economic Development”, *Scientific Collection «Interconf»*, 2021, № 53, p.15-20.

11. Chirkunova E. K., Kireeva E. E., Kornilova A. D., & Pschenichnikova J. S., “Research of instruments for financing of innovation and investment construction projects”. *Procedia Engineering*, 2016, vol.153, p.112-117.

12. Human capital and COVID-19. International Bank for Reconstruction and Development / World Bank, Washington DC, 2020–148 pp.

13. Makhmudov S., “Ways of the Investment Environment Effect in Financing Investment Activities Development”. *Scientific Research Archive*, 2020, vol 6. №34, p.2045 – 2053.

14. Mamedov Z. F., Gasimov A. (2020). “Challenges and opportunities of the non-cash payment systems development: global experience and Azerbaijan practice” *Economic and Social Development (Book of Proceedings)*, 60th International Scientific Conference on Economic and Social Development - XX International Social Congress (ISC 2020), Moscow, p. 59-66.

15. Hhight H. *The Forecasting of Regional Social and Economic Development* *Ekonomika Regiona; Yekaterinburg* Iss. 1, 2017: 38–48.

16. World Bank Group, (2020). “Economy Profile Azerbaijan, Doing Business 2020 Indicators”, 67 p.

17. Zhan J., Li S., & Chen X., “The impact of financing mechanism on supply

chain sustainability and efficiency”. Journal of Cleaner Productio, 2018, №205, p.407-418.

İnternet resursları

1. <http://www.fuzuli-ih.gov.az/page/24.html>
2. <https://president.az/az/articles/view/49933>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir.....	48
Cədvəl 2: Füzuli rayonun infrastruktur potensialı.....	48
Cədvəl 3: Füzuli rayonu üzrə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış və məhv edilmiş obyektlər haqqında məlumat	51

Sxəmlərin siyahısı

Sxem 1: Sənaye infrastrukturu.....	28
Sxem 2: Sənaye infrastrukturunun təminatının regionlarının iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsir göstəricilər sistemini.....	29